

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE AARBØGER

II. Halvbind

1943

Udgivet af

Historisk Samfund for Sønderjylland

J mørke Tider...

lyser det op at læse om
Sønderjylland

Sønderjyllands Historie I-V,
Kr. 75.- hft. 150.- indb.

*

Franz von Jessen: Haandbog i det
slesvigske Spørgsmaals Historie I-III
Kr. 45.- hft. 70.- indb.

*

Claus Eskildsen: Den sønderjydske
Befolknings Slægtsforbindelser
Kr. 4,75 hft.

*

Marcus Lauesen: Fortællinger af
Grænselandets Historie I-XI
Kr. 18.- hft. 40.- indb.

C. A. REITZELS FORLAG

Axel Sandal

De Danskes Land

af Achton Friis

Indeholder „De Danskes Øer“, „De
Jyders Land“ og „Danmarks store
Øer“. Et rigt illustreret Storværk
i tre Bind. Udsolgt fra Forlaget.
Se Værket hos Deres Boghandler.
Kr. 156,-. Faas mod nemme maa-
nedlige Rater

GYLDENDAL

A. R. K j æ r b y e

Sønderjydsk Tæppefabrik

Højer

Fabrikation af:

Afp. Gulvtæpper med Bort, Tæppetøj til Sømmensyning, Løbere.

Faas i alle førende Tæppe- og Manufakturforretninger.

Støt de sønderjydske Indsamlinger!

Sønderjydske Aarbøger

1943

Udgivet

af

Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

H. Lausten-Thomsen

Hans Lund

Johan Hvidtfeldt

INDHOLD:

Jens Holdt: Kostskolerne i Christiansfeld	Side 1—49
Peter Kr. Iversen: Møgeltønder len 1536—1660 ..	» 50—110
N. A. Jensen: Et sydslesvigsk præstehjem	» 111—142
Troels Fink: Dansk og tysk paa Gram herredsting i 1667	» 143—145
Johan Hvidtfeldt: Fra Tyrstrup herreds retter- sted 1700	» 146—148
G. Japsen: Aabenraa bys økonomiske historie 1850—64	» 149—202
Johan Hvidtfeldt: Carsten Petersen (1871—1943)	» 203—207
Johan Hvidtfeldt og Aage Bonde: Litteratur fra aarene 1940—41 vedr. Sønderjyllands historie	» 208—231
Anmeldelser:	
Franz v. Jessen: En slesvigsk Statsmand (ved Troels Fink)	» 232—233
Sønderjydske Skoleforening 1892—1942 (ved Troels Fink)	» 233—237
Jakob Petersen: Skamlingsbanken 1843—1943 (ved Troels Fink)	» 237—241
Johs. Mejers Kort over det danske Rige I—III (ved Johan Hvidtfeldt)	» 241—245
H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Slæg- ter (ved Albert Fabritius)	» 246—252
Alfred Stange: Der Schleswiger Dom u. seine Wandmalereien (ved E. Bondo Svane)	» 252—256
Julius Børgesen: Det danske Mindretal i Syd- slesvig (ved E. Bondo Svane)	» 256—257
Heimatblätter aus Nordschleswig 1943 (ved Johan Hvidtfeldt)	» 258—262
C. H. Friis: Fra Løgum Birk og C. Helge Pe- tersen: Toftlund Sogn (ved Johan Hvidtfeldt) ..	» 263—266
Johan Hvidtfeldt og Hans Neumann: Be- retning og Regnskab	» 266—270

Aabenraa bys økonomiske historie

1850–64 *).

Af G. Japsen.

X.

Værfterne.

Tiden fra ca. 1820 til 1880 er den egentlige skibsbygningsperiode i Aabenraa, og der byggedes i dette tidsrum ikke mindre end ca. 230 skibe i byen.¹⁾ Men skibsbyggeriets historie i Aabenraa er ikke begrænset til dette aaremaal. Ligesom andre østjydske byer havde Aabenraa af naturen gode betingelser for dette ældgamle haandværk: lige uden for byens porte bredte sig store, frodige skove, hvor man kunde hente det vigtigste byggemateriale, bøg og eg. Dertil kom, at byens egen store skibsfart udgjorde et fast, hjemligt marked for skibsbyggeriet. I lille stil er der derfor altid blevet bygget skibe i Aabenraa. Byens brand i 1610 foraarsagedes af uforsigtige skibstømrere, og det paastaas, at Wallenstein under Trediveaarskrigen havde øje for byens naturlige forudsætninger for sejlskibsbyggeri og tænkte paa at bygge en flaade i Aabenraa.

Dette lejlighedsvise skibsbyggeri har dog næppe været knyttet til faste værfter og har aabenbart heller ikke spillet nogen rolle i byens erhvervsliv; den store flaade, som var hjemmeørende i Aabenraa i det 18. aarhundrede, var saaledes ikke bygget paa byens værfter, og da regeringen søgte tømrere til orlogsflaaden, maatte byraadet svare, at saadanne ikke findes i byen. — Først i slutningen af det 18. aarhundrede faar byen sit første egentlige værft: det paulsenske, men det er betegnende,

*) De første 9 kapitler af denne afhandling fremkom i Sønderjydske Aarbøger, 1935, I. halvbind. Forskellige omstændigheder hindrede gennem en aarrække forfatteren i at fremlægge nærværende fortsættelse. Den hviler i alt væsentligt paa de samme kilder, som de i forordet (Sønderjydske Aarbøger 1935, S. 1--2) omtalte, idet dog en del af materialet til kapitlet om værfterne stammer fra rigsarkivet.

¹⁾ Schlaikier S. 214.

at Jørgen Bruhns første skib (en lille fregat) ikke blev bygget i Aabenraa, men ved Flensborg fjord (1806).

Spirerne til storhedstiden i det 19. aarhundredes sejlskibsbygning maa søges saa langt tilbage som i Napoleonstiden. Ligesom Danmark profiterede dengang ogsaa De forenede Stater af denne ufredstid, da de store handelsnationers skibsfart laa stille. Men risikoen var steget om kap med profitmulighederne, og ønsket om at kunne undgaa de franske eller engelske krydsere førte til, at amerikanske skibsbyggere konstruerede en ny type af smaa, meget hurtige skibe, der var i stand til at lade en orlogsmand langt bag sig. — Da freden kom, hade U. S. A. en række skibe, der var hurtigere end de engelske konkurrenter, og som derfor i løbet af kort tid erobrede næsten hele den transatlantiske passager- og postfart.

Guldfundene i Kalifornien i begyndelsen af 50'erne førte den amerikanske sejlskibsbygning op paa dens højdepunkt. I titusinder strømmede folk fra U. S. A.s vestkyst til guldlandet, og langt den behageligste rejse var vejen til søs, syd om Kap Horn. For at afkorte denne langvarige rejse byggede Donald Mackay og andre »the Californian Clippers«, og her drejede det sig ikke blot om hurtigere, men ogsaa om store skibe. Kun faa engelske skibe var større end 1000 tons, men Donald Mackay's »Flying Cloud« (der gjorde en rekordrejse fra New York til San Francisco paa 98 dage) var paa 1783 tons og hans »Sovereign of the Seas« tilmed paa 2421 tons. Hensigtsmæssige linjer og et mægtigt opbud af sejl gjorde, at intet andet skib kunde maale sig med dem i hastighed. Da saa den engelske navigationsakts ophævelse bl. a. førte til, at tehandelen med England blev en glimrende forretning, fandt clipperne her et felt, hvor deres enestaaende fart fuldt ud kunde gøre sig gældende, og fra 1854 byggede de amerikanske værfter te-clipperne, smaa, men meget sødygtige og hurtige skibe. Fra o. 1850 og til dampskibene blev dominerende var den amerikanske skibsbygning førende i verden.

Det var dette straalende forbillede, skibsbyggerne i Aabenraa stræbte efter at naa.

Det materiale, der foreligger til belysning af skibsbygningens historie i Aabenraa, er imidlertid ret magert. Ved hjælp af indberetninger, som myndighederne aarligt afkrævede værftsejerne, kan vi indtil 1860 med sikkerhed fastslaa de byggede skibes antal og størrelse. Borgerprotokollen indeholder ogsaa en del, men netop skibsbygningstekniken finder man knapt et ord om, og skønt vi er saa heldige at besidde en værftsejers erindringer²⁾, indeholder disse næsten ingen oplysninger af teknisk natur. Vi vilde derfor have været ilde stedt, hvis ikke den altid interesserede og aarvaagne Frederik Fischer var kommet ind paa dette emne i Freja. To gange omtaler bladet i disse aar, hvordan den nye amerikanske teknik kom til Aabenraa, første gang (udførligt) i 1858, i en mindeartikel om Jørgen Bruhn, anden gang (ganske kort) i 1860.

Den interessante skildring fra 1858³⁾ lyder saaledes: ». . . For 34⁴⁾ Aar siden købte han [d. v. s. Jørgen Bruhn] i Kjøbenhavn et der under svær Havari indkommet stort amerikansk Skib, blot for at komme i Besiddelse af dets Façon og Bygningsmaade. Det købte Fartøj sank Natten efter at det var indløbet i vor Havn, og svære Penge maatte anvendes paa at bringe det saavidt op af Vandet, at dets Dimensioner kunde udmaales og nøjagtige Skabloner tages af dets Figur, hvorpaa det blev ophugget som værdiløst Vrag. Men de paa denne Maade udgivne Penge vare vel anvendte. Efter de saaledes tilveiebragte Modeller byggede daværende Skibsbygmester I. Paulsen (Faderen til den nuværende Bygmester af samme Navn) for Bruhn de Skibe, der ved deres Sedygtighed og hurtige Seilads vakte Beundring overalt hvorhen de kom, og foranledigede at Bestillinger paa lignende indløbe fra Udlandet som fra Indlandet i en

²⁾ »Til Minde om Hundredaarsdagen for Skibsbygmester Niels Jacobsens Fødsel 1828 — 14. Marts — 1928«.

³⁾ Freja 13. 3. 1858.

⁴⁾ Iflg. Schlaikier, S. 97, var det 1822, altsaa 36 aar før 1858.

saadan Mængde, at de ikke kunde udføres.« I 1860⁵⁾ tilføjes, at Bruhn senere som Model ogsaa købte et dansk skib, »Laurentius«, der siges at være konstrueret af den berømte Gerner. — Det skib, der i 1824 byggedes efter disse forbilleder, var det 91¹/₂ C. L. store »Caravane«.

I 1850'erne begynder betegnelsen »clipper« at dukke op. Ved nyttaarstid 1854 bemærkede »Dagbladet« nemlig, at den første danske clipper var ved at blive bygget i Sverige, men dette bragte øjeblikkelig Freja i harnisk; det mindede om, at clipperen »Calcutta« var under bygning paa Kalø, at Paulsen havde bygget tre clippere, hvoraf een for dansk regning, og nævnede, at der ogsaa paa Paulsens, Andersens og Michelsens værfter var clipperer under bygning.⁶⁾ Fra omkring denne tid betegnes næsten alle større skibe som clippere i de officielle indberetninger.

Enkelte af disse fortrinlige Aabenraa-skibe blev verdensberømte. Dette gælder først og fremmest fregatskibet »Cimber«, det største skib, der blev bygget paa Kaløværftet. Den 3. marts 1857 ankom det til San Francisco efter en rejse paa 104 dage fra Liverpool, 12 dage hurtigere end noget andet skib. »Ved aaben Vind«, hedder det i Freja⁷⁾, »løber »Cimber« 15—16 Mile i Vagten, tæt til Vinden 12—13 Mile.« Ved Kap Horn, tilføjes der, hade man i 7 uger maattet kæmpe med storm og stille, men da »Cimber« naaede San Francisco, strømmede folk sammen for at se mirakelskibet. — Det følgende aar blev »Cimber« endog afbildet og beskrevet i »Illustrated London News« (17. april 1858), hvor »Cimber« kaldes »et skib af uhyre styrke og soliditet, der, hvad dimensioner og symmetri angaar, kan maale sig med, hvis ikke det overgaar, de fortrinlige amerikanske clippere, idet det er ti fod længere end den i sin tid saa berømte »Sovereign of the Seas« Det er et af de hurtigste skibe paa søen«.

Med den slags skibe forstaar man, at Aabenraa-rhederne kunde klare selv den haardeste konkurrence og faa lønnende

⁵⁾ Freja 12. 1. 1860.

⁶⁾ Freja 7. 1. 1854.

⁷⁾ Freja 16. 4. 1857.

fragter. »...Skibsbyggeriet hersteds«, hedder det i en ansøgning fra grov- og kleinsmedelavet i Aabenraa til det slesvigske ministerium i 1854⁸⁾, »søges fremdeles fra Udlandet, ikke fordi muelig Skibene bygges billigere, men fordi der hersteds leveres stærke solide Skibe af nyeste Construction, der i alle udenlandske Havne have et godt Rygte og i Fragtfarten stedse ere søgte.«⁹⁾

Skibsbyggeriet i nabobyerne blev ladet langt tilbage. I 1862 blev der ifølge Trap i Haderslev bygget 0 skibe, i Sønderborg 3 skibe paa 228 $\frac{1}{2}$ C. L. og i Flensborg 4 skibe paa 335 C. L. Samme aar byggedes der paa Aabenraa-værfterne 7 skibe paa 899 C. L.

Der kan herefter næppe være tvivl om, at det var anvendelsen af den amerikanske skibsbygningskunsts nyeste resultater, der dannede grundlaget for Aabenraa-værfternes store opsving efter 1820, og det var først og fremmest denne tekniske overlegenhed, der var aarsagen til Hamborgs store interesse for Aabenraa-skibene. Dermed var storhedstiden inde i Aabenraa bys historie, men med den afhængighed af Hamborg, der var medaljens bagside, var samtidig spiren lagt til nedgangstiden ved aarhundredets slutning, thi i den sejlads, hvor Hamborg anvendte Aabenraa-skibene, udspillede sejlskibene allerede tidligt deres rolle.

Paulsens værft, hvor Jørgen Bruhn i 1824 lod »Caravane« bygge, var byens ældste og mest ansete. Det første medlem af den paulsenske slægt, der slog sig ned i Aabenraa, var J a c o b P a u l s e n (1719—64), der i 1750 købte sig et hus i Gildegade. Skibsbyggeriet havde han lært hos sin farfar, Erik Paulsen, der var skibsbygmester i Kappel. Jacob Paulsens søn, E r i k P a u l s e n (1754—1812), af menigmand kaldet »mester Jerik«, flyttede værftet til det sted, hvor det siden laa, og endnu et halvt aarhundrede efter sin død levede han »paa Grund af sin Djærvhed og

⁸⁾ Sl. Min. Arkiv. Dep. I A og B, pakken Skibsfart, Skibsbyggeri m. m. i Rigsarkivet.

⁹⁾ Det er karakteristisk, at da den østrigske krigsmarine i 1856 søger en ny direktør for skibsbyggeriet, indeholder ogsaa Freja en annonce herom.

Driftighed« i befolkningens erindring, som det hedder i Freja for 18. december 1858. Efter hans død overtog sønnen J a c o b P a u l s e n (1784—1837) værftet, og i hans tid kom skibsbyggeriet rigtig i flor. I november 1838 overtog sønnen, J ø r g e n P a u l s e n (1814—81) værftet, og under ham oplevede det sin største blomstring. Han var gift tre gange, bl. a. med en datter af brændevinshandler Cadovius i København. I vor periode var han en af byens førende og mest kendte mænd, og det fortælles, at Frederik VII under sine besøg i Aabenraa spadserede med »mester Paulsen« under armen, naar han lod sig »tømmergaarden« forevise, medens tømmermændene paraderede med deres økser. I 1863 indvalgte han i deputeretkollegiet. Hans søn og efterfølger, E r i k P a u l s e n, kom til at bygge det sidste skib, der løb af stabelen i Aabenraa.¹⁰⁾ Den paulsenske familie mindedes helt ind i dette aarhundrede med stor ærbødighed af byens jævne befolkning.

Efter Paulsens værft fulgte i anciennitet Andersens. Grundlæggeren, T h o r k i l d A n d e r s e n, en nordmand, der hade arbejdet paa Holmen, indrettede som 27-aarig i 1831 sit værft paa skibbroen. Efter hans død i begyndelsen af december 1862 overtog hans Søn S k i f t e r A n d e r s e n værftet.¹¹⁾

Ti aar efter Andersen grundlagde M a d s M i c h e l s e n, der var født i kongeriget, sit værft, hvor han dog de første par aar kun byggede baade og jagter. Da han døde den 17. november 1856 overtog hans brorsøn, N i e l s J a c o b s e n, værftet. Denne er den eneste af skibsbyggerne, om hvem der foreligger udførlige oplysninger. Han var født den 4. marts 1828 ved Vinding Strand ved Vejle fjord. Forældrene hade en lille landbedrift og faren drev tillige fiskeri og byggede en del baade. I 1843 tog Niels Jacobsen efter farens død til sin farbror i Aabenraa, hvor han arbejdede som tømmermand. Fra 1848 til 1853 var han til søs som tømmermand og drev guldgraveri omkring San Francisco. Da han atter var vendt hjem til Aabenraa, arbejdede han

¹⁰⁾ Schl. S. 35

¹¹⁾ Freja 30. 12. 1858 og 6. 12. 1862.

paany som tømmermand hos sin farbror og satte sig i sin fritid ind i skibsbyggeriet. Efter at have overtaget værftet maatte han først gennem de vanskelige kriseaar efter 1857 (i 1858 var han saaledes nødt til at afskedige alle sine folk). Derefter gik det fremad med skiftende held indtil 1880, da værftet blev nedlagt.

Foruden disse tre skibsværfter, der eksisterede i hele vor periode, var der under højkonjunkturen i 1850'erne nogle skibsbyggere, der forbigaaende prøvede lykken i Aabenraa. — I 1856 og 57 byggede en skibsbygger *L u n d* et par mindre skibe. I de følgende kriseaar maatte han opgive byggeriet, og i 1861, da man atter støder paa hans navn, ernærer han sig af at give undervisning i konstruktionstegning.¹²⁾ — *M a d s H o l m*, den senere saa berømte direktør for Helsingør skibsværft og for dampskibsselskabet »Norden«, begyndte sin karriere som skibsbygger i Aabenraa og byggede 1856—57 en skonnert her. Hans hustru var en Søster til den kendte skibsrheder *Hans Matthiesen* i Stentoft.

Af mere varig Natur var det skibsværft, som den tidligere skibssmed *J ø r g e n R e i m e r*, en langt mere kapitalstærk mand end de førnævnte, oprettede i 1857. I en vigtig henseende afveg han fra alle de nævnte værftsejere: han var ikke selv fagmand som de, men maatte holde en lønnet konstruktør fra København, *H. H. Holst*, paa sit værft.¹³⁾

Dette interessante træk, der er typisk kapitalistisk, møder vi igen i 1863, da der atter startes et nyt værft i Aabenraa: *R a b e n s* værft oprettes af en rig, forhenværende skibskaptajn, der anser denne industrigren for at være en god pengeanbringelse.

Naar man endelig vender sig til tidens betydeligste og interessanteste industriforetagende, *J ø r g e n B r u h n s* store skibsværft paa Kalø, der ganske vist laa udenfor byens grænser, men dog afgjort hører med til Aabenraas økonomiske historie, kan

¹²⁾ Freja 28. 2. 1861.

¹³⁾ Pakken Skibsbyggeriet 1845—60 i S. L. A.

man atter konstatere den samme kapitalistiske linje: Værftet er ogsaa her et middel til at forrente en kapital.

Værftsejerne falder altsaa i to tydeligt adskilte grupper.

Den ældste — om ikke af aar, saa hvad udviklingstrinet angaar — bestaar af solide haandværksmestre af den gamle skole (Jørgen Paulsen, Thorkild og Skifter Andersen, Mads Michelsen og Niels Jacobsen); de er fagmænd, kendt for deres gode arbejde og bygger skibe paa bestilling fra egnens rhedere. Herhen hører ogsaa de to, som krisen i 1857 slog ud: Lund og Holm. Typen illustreres af et citat fra Niels Jacobsens erindringer: »Da vi nu skulde til at bygge en Skonnert, og min Farbroder var saa svag og syg, at han ikke kunde lave Tegning til den, gav han mig et Par Tegninger at se efter og overlod mig at faa en Tegning færdig, som jeg bedst kunde. — Med stort Besvær og megen Hovedbrud fik jeg da ogsaa denne Tegning konstrueret, og dette mit første Forsøg lykkedes saa godt, at Skonnerten blev et smukt Fartøj og i et og alt til Kaptajnens Tilfredshed.«¹⁴⁾ Skibsbyggeriets haandværksmæssige karakter kom til udtryk i disse skibsbygmestres forholdsvis smaa indtægter. Allerede de huse, de boede i, viste, at deres kaar ikke var straalende. Niels Jacobsens hus, det nuværende Havnekontor, giver et godt indtryk af deres smaa forhold. Skattelisterne viser det samme: I 1860 staar Paulsen i 8. klasse, Andersen i 9. klasse (disse to tal gaar igen hvert aar), medens Jacobsen paa den tid først kommer i 20. klasse.

De andre er folk af en helt anden støbning: det er pengesterke mænd, der vejrer profit i skibsbyggeriet. Reimer, den forhenværende skibssmed, der udvider virksomheden, danner overgangen mellem de to grupper. I Raben har vi allerede en renere type: en kaptajn, der har samlet sig en formue paa rejser, som sladderen hade meget travlt med, og som nu slaar sig ned som velagtet næringsdrivende i sin fødeby. Jørgen Bruhn betegner den samme type paa et højere trin: her er efter nøg-

¹⁴⁾ »Til Minde om Hundredaarsdagen for Skibsbygmester Niels Jacobsens Fødsel«, Side 22.

terne beregninger handels-, rheder- og skibsbyggervirksomhed forenet i een person, haandværkeren er fuldstændig forsvundet, vi staar overfor den rene kapitalist.

Det er imidlertid den første gruppe, der er den karakteristiske i 50erne, og takket være Niels Jacobsens erindringer er det muligt at følge en skibsbygmesters skiftende kaar gennem en aarrække. De oplysninger, vi faar ad denne vej, gælder utvivlsomt ogsaa (maaske i anden maalestok) for de øvrige skibsbyggemestre. —

Da det efter Mads Michelsens død blev besluttet, at der ikke skulde bygges flere skibe for hans arvingers regning, besluttede Niels Jacobsen »at overtage Værftet og selv begynde at bygge et Skib paa Spekulation. Rigtignok havde jeg kun en lille Kapital at begynde med, nemlig 3200 Rigsdaler; men da jeg nu var saagodt inde i den praktiske Del af Forretningen og vidste, at jeg kunde faa Træ og andre Varer paa længere Kredit, ligesom der ogsaa af flere blev lovet mig Pengeforskud, navnlig af min tilkommende Svigerfader, Kaptajn J. J. Kiær, . . . syntes jeg, at jeg burde benytte denne gunstige Lejlighed til at faa en Plads og komme ind i en selvstændig Stilling«. I foraaet 1858 var hans første skib (barken Marie Sophie, 176¹/₂ C. L.), som han var begyndt at bygge paa spekulation, omtrent færdig til at komme i vandet, men paa grund af den indtraadte krise indfandt der sig ingen køber. »Jeg maatte afskedige en Del af mine Tømmerfolk, men da jeg havde noget Træ liggende og kun nøddigt vilde holde helt stille, begyndte jeg, i det Haab, at det maaske vilde lykkes mig at sælge et mindre Skib, at bygge Skonnerten »Margrethe«, 41¹/₂ Læster drægtig«. I november var ogsaa dette skib færdigt, men da der heller ikke hade meldt sig nogen køber til det, maatte Jacobsen afskedige alle sine tømmerfolk. Nu traadte imidlertid svigerfaren til, og omsider lykkedes det at samle et rhederi til barken. »Jeg fik kun en lav Pris for dette Skib, men trods dette og det, at Renterne af de mig ydede Laan var løbet op til en meget betydelig Sum, beholdt jeg dog noget mere tilovers end vor Husholdning havde kostet til

den Tid, . . .«. Paa en lille jagt, som Jacobsen derefter byggede paa bestilling, fortjente han en almindelig dagløn. — I begyndelsen af 1860 begyndte arbejdet paa barkskibet »Zephyros« (150 C. L.), der byggedes paa spekulation. I juni samme aar blev skibet solgt, »men rigtignok til en meget lav Pris«. Paa dette tidspunkt blev ogsaa skonnerten »Margrethe« solgt, men saaledes, at Jacobsen selv maatte beholde en kvart part i den. Paa disse skibe hade han ikke tjent noget videre, »men dog saa meget, at jeg godt kunde bestaa derved«. — I 1861 blev barkskibet »Anita« (113½ C. L.) bygget paa bestilling, men paa dette skib tilsatte Jacobsen »desværre en meget betydelig Sum«. Heldigvis opvejedes dette Tab af den antagelige fortjeneste paa barkskibet »Louisa« (116½ C. L.), »men da det var færdigt, havde jeg dog ikke fortjent mere ved et bygge de tre sidste Skibe — tilsammen 380 Læster — end der var medgaaet til vor tarvelige Husholdning. . . .«. Barkskibet »Francisca« (178½ C. L.) indbragte dog »en ret god Fortjeneste, hvilket atter gav mig frisk Mod og fornyet Haab om en lysere Fremtid«. Ogsaa med de følgende skibe — »Otto« (111½ C. L.) og »Meta« (60 C. L.) — gik det godt, saa at status i 1863 var ganske tilfredsstillende.

Niels Jacobsen var saa uheldig at begynde sin karriere som skibsbygger i kriseaaret 1857, og af det sagte fremgaar, hvilke vanskeligheder, det beredte ham. Han var imidlertid ikke den eneste skibsbygger, som denne krise ramte haardt. Holm og Lund blev som nævnt helt slaaet ud af den. Mange skibstømrere blev kastet paa gaden. I 1859 laa ikke færre end seks færdigbyggede skibe i havnen, og af disse var kun de to solgt.¹⁵⁾ Kun Reimer tog uførtroent fat paa et skib paa ca. 145 C. L.¹⁶⁾, ellers laa alt stille. Under disse forhold følte bykollegierne sig tvunget til at tage affære. Den 16. november 1858 besluttede de, at byen skulde nedsætte en kommission, der skulde skaffe arbejde til de arbejdsløse, dog kun til fast bosatte¹⁷⁾. Saavidt muligt

¹⁵⁾ Freja 4. 10. 1859.

¹⁶⁾ Freja 10. 9. 1859.

¹⁷⁾ Borgerprotokollen 16. 11. 1858.

skulde de arbejdsløse have arbejde hos private, og der blev stillet hele 1000 rdl. til komitéens raadighed (af disse brugtes kun de 950.¹⁸⁾). Den 29. november samme aar sluttedes der paa indstilling af kommissionen en overenskomst mellem bykollegierne og skibsbygger Andersen. Mod et maanedligt forskud paa 150 rdl. forpligtede han sig til i december, januar og februar ikke at afskedige eller nedsætte lønnen for nogen af de paa hans værft beskæftigede arbejdere.¹⁹⁾ Ogsaa Reimer søgte og fik støtte fra byen.

Netop i denne krisetid huskede man paa og regnede ud, hvor mange penge, der i aarenes løb var gaaet gennem skibsbymestrenes hænder. »Som Medium kan man antage, at et nyt Skib, færdigt til at gaa til Søes, koster 336 Rdl. pr. Commercælæst, og udgjør altsaa Værdien af de Skibe, som Hr. Paulsen har bygget 1 431 142 Rdl., eller næsten halvanden Millioner Rigsdaler, hvilket atter lige repareret paa det hele Tidsrum, udgjør rigelig 70 000 Rdl. hvert Aar«²⁰⁾. De af Andersen byggede skibe »repræsenterer en Capital af 1 747 200 Rdl., i rund Sum altsaa een og tre quart Millioner, og i Gjennemsnit aarlig circa 65.000 Rdl. . . .«²¹⁾. Fra Niels Jacobsen haves et interessant regnskab over udgifterne ved skibsbggeriet paa hans værft, som for 1857—80 beløb sig til ca. 1,5 millioner Reichsmark, heri dog ikke medregnet udgifter til seilmagere, rebslagere, drejere, bødkere, søm- og kobbersmede, gørtlere, baadebyggere og andre haandværkere, samt til metalbolte og metalforhudning.

Som man ser, drejer det sig om anselige summer, og dog kunde Niels Jacobsen f. eks. starte sin virksomhed med 3200 rdl. som egen kapital, løfte om kredit og en velhavende svigerfar i baghaanden. I bankernes sted traadte dengang endnu personlige forbindelser og forpligtelser. I 1853 laante Mads Michelsen f. eks. 2400 rdl. af daværende skibstømmermand Niels

¹⁸⁾ Byregnskabet 1858—59 Fol. 29.

¹⁹⁾ Borgerprotokollen 29. 11. 1858.

²⁰⁾ Freja 18. 12. 1858.

²¹⁾ Freja 30. 12. 1858.

Jacobsen. Undertiden maatte man bede en kollega om en haandsrækning; i 1858 oplyste Thorkild Andersen saaledes, at han skyldte Mads Michelsens bo 3200 rdl. De ved skibsbygningen beskæftigede haandværkere kunde være paatrængende kreditorer. I 1856 udvirkede smedemestrene Holst og Reimer et arrestdekret, hvorved barkskibet »Camilla« (bygget af Thorkild Andersen) blev belagt med beslag som sikkerhed for deres fordringer. — De store kreditorer var ellers, som man kan tænke sig, hamborgere. I 1858 laaner f. eks. smedemester Reimer 6000 rbd. af handelshuset Cornett & Hadler i Hamborg til fortsættelse af sit paabegyndte skibsbyggeri, og det følgende aar faar Jørgen Paulsen af samme firma tilsagn om forstrækning indtil 20 000 mark banco til fortsættelse af skibsbyggeriet.²²⁾

Skibsbyggeriet i Aabenraa hade fra gammel tid haft sin plads paa skibsbroen ved den gamle havns vestside. Det ældste paulsenske værft har antagelig ligget sammesteds, men allerede Erik Paulsen, »mester Jerik«, flyttede værftet til det sted, hvor det senere laa, kendt under betegnelsen »Tømmergaarden«. Erik Paulsen lod her, hvor der hidtil hade været ubenyttet forstrand, slaa bolværk; der blev opmudret en havn og ført en kanal ud til fjorddybet, »og skjønt han havde at kjæmpe mod Avind og mange Vanskeligheder, satte han ved sin Dygtighed og Energi dog sit Værk igjennem«²³⁾. I 1859 udvidedes tømmergaarden, idet Jørgen Paulsen af byraadet fik tilladelse til at tilvejebringe en forbindelse mellem sit værft og Sønderbro²⁴⁾.

Da Thorkild Andersen omkring 1830 slog sig ned i byen, indrettede han sit værft paa skibsbroen, saa at der nu atter blev bygget skibe paa dette sted. Ti aar senere blev Mads Michelsens (derpaa Niels Jacobsens) værft anlagt ved siden af Andersens. Lunds værft fik sin plads paa den gamle havns nordside, og her blev ogsaa Reimers skibe bygget.

²²⁾ Skyld- og Panteprotokollen. 22. 9. 1853, 3. 4. 1856, 13. 7. 1858, 15. 5. 1858 og 19. 4. 1859. S. L. A.

²³⁾ Freja 18. 12. 1858.

²⁴⁾ Borgerprotokollen 13. 9. 1859.

I afsnittet om havnen (se Sønderj. Aarb. 1935 S. 40 ff.) er det allerede nævnt, at den gamle havn paa denne maade blev mere og mere fyldt med værfter, og at byraadet besluttede at flytte dem over til sydhavnen, hvor værftspladser skulde udlejes paa 25 aar.²⁵⁾ Det varede imidlertid flere aar, før denne beslutning om værfternes flytning blev ført ud i livet, og da Gustav Raben i 1862 ansøger om en værftsplads, faar han til svar, at han tidligst om to somre (naar opfyldningen ved Sønderskibsbro er tilendebragt) kan faa en fast plads. Kortet i Sønderjydske Aar-bøger 1935 S. 63 viser værfternes beliggenhed efter flytningen. —

Efterfølgende tabeller giver en oversigt over de skibe, der i vor periode blev bygget paa værfterne i Aabenraa og paa Kalø.

Skibsbyggeriet i Aabenraa 1850 - 64.

Paulsens værft.²⁶⁾

Navn	Rigning	Dræg- tighed i C. L.	Fær- dig- bygget	Første Kaptajn	Rheder
Emma	Brig	98	1850	E. Raben	Rabens Familie
Andrea	Brig	84	1850	Ipland	H. Ipland
Vigilant	Skonnert	36	1851	Nis Closter	Nis Closter
Mephisto	Brig	102	1852	Bramsløv	G. Raben
Catharina	Brig	118 ^{1/2}	1853	Chr. Drescher	Rich. Richelsen
Hindostan	Fregat	259	1853	B. Bendixen	Jac. Bendixen
Tell	Bark	151	1854		Sanders & Co., Hbg.
Oscar	Bark	145	1854		G. Wieler, Hbg.
Otto	Bark	142	1855	J. Ahlmann	J. Ahlmann
Hafis	Bark	212 ^{1/2}	1856	Hinrichsen	Sanders, Hbg.
Dido	Bark	136	1856	H. Ipland	E. Meyer, Hbg.
Plutus	Skonnert	55 ^{1/2}	1856		Fischer
Himalaya	Fregat	291	1857		Jac. Bendixen
Caroline	Fregat	196	1857	H. Matthiessen	Boy Bendixen
Marie	Bark	162	1858	Ingemann	G. Raben
Helene	Skonnert	53	1858		Thygesen, Ballum
Cadovius	Skonnertbrig	125 ^{1/2}	1859	H. Paulsen	J. Paulsen
Guinea	Bark	146	1860		Dietrichsen, Hbg.
Condor	Bark	177 ^{1/2}	1861		Herz Söhne, Hbg.
Congo	Bark	113 ^{1/2}	1861		Wilhelm, Hbg.
F. Vorwerk	Bark	181	1862		? Hbg.
Cornelia	Bark	140	1863	S. Lindenhan	J. A. Bruhn
		Ialt..	3125 C. L.		

²⁵⁾ Borgerprotokollen 12. 4. 1861.

²⁶⁾ Efter Schl., pakken Skibsbyggeriet i S. L. A. og Freja.

**Thorhild Andersens værft
og (fra 1862) Skifter Andersens værft.²⁷⁾**

Navn	Rigning	Dræg- tighed i C. L.	Fær- dig- bygget	Første Kaptajn	Rheder
Sidon	Brig	103	1850	J. Schmidt	Jac. Burchard
?	Skonnert	37	1850	Tyroll	(Aabenraa)
Georg Heinrich	Brig	106 ^{1/2}	1851	P. Closter	J. Lorentzen
Catharina	Skonnert	37 ^{1/2}	1852	Binæs	(Kolding)
Vergissmein- nicht	Skonnert	44 ^{1/2}	1852	D. A. Andersen	(Hamborg)
Agnes	Brig	114 ^{1/2}	1852	Moos	J. Lorentzen
Ida	Bark	147 ^{1/2}	1853	J. W. Reimer	(Hamborg)
Heinrich Gustav	Skonnert	55 ^{1/2}	1853	Richelsen	(Hamborg)
Helvetien	Bark	150 ^{1/3}	1854	P. Jebsen	M. Jebsen
Boreas	Fregat	234 ^{1/2}	1854	E. Boysen	H. Bruhn
Dr. Barth	Fregat	323	1855	C. Koch	Slomann (Hbg.)
Camilla	Bark	108 ^{1/2}	1856	C. Ipland	H. Ipland
Heros	Bark	198 ^{1/2}	1856	Hartmeyer	Hartmeyer
Therese	Bark	154 ^{1/2}	1857	E. Kersting	F. Schotte
Tuisco	Bark	189	1858	J. N. Jessen	F. A. Jensen
Sarah	Brig	71	1858	H. R. Svinding	T. Andersen
Colombo	Fregat	278	1859	L. A. Andersen	(Hamborg)
Friedrich	Brig	115 ^{1/2}	1860	P. Jacobsen	G. Raben
Mathilde	Brig	126	1862	J. Ahlmann	(Aabenraa)
Oscar	Bark	136	1862	C. F. Thomsen	J. Lorentzen
Johanne Marie	Bark	168	1863	R. P. Petersen	J. Cornett
Ialt.. 2891 ^{5/6} C.L.					

**Mads Michelsens værft
og (fra 1856) Niels Jacobsens værft.²⁸⁾**

Navn	Rigning	Dræg- tighed i C. L.	Fær- dig- bygget	Første Kaptajn	Rheder
?	Brig	81 ^{1/2}	1850	Kiersing	(Aabenraa)
?	Skonnert	40 ^{1/2}	1850	B. A. Kock	(Assens)
?	Jagt	6 ^{1/4}	1851	N. Piilgaard	(Aabenraa)
?	Jagt	26	1851	Jepsen	(Aabenraa)
?	Jagt	19 ^{1/2}	1851	Iversen	(Aabenraa)
?	Skonnert	49 ^{1/2}	1851	Møller	(Ribe)

²⁷⁾ Efter Schl., pakken Skibsbyggeriet i S. L. A. og havneproto-
kollen.

²⁸⁾ Efter Schl., pakken Skibsbyggeriet i S. L. A., havneregnska-
berne og Niels Jacobsens optegnelser.

Navn	Rigning	Drægtighed i C. L.	Færdig bygget	Første Kaptajn	Rheder
?	Brig	96 ^{1/2}	1852	J. Thomsen	(Aabenraa)
?	Skonnert	33	1853	H. J. Brunck	(Ribe)
?	Bark	148 ^{1/2}	1853	C. F. Thomsen	(Aabenraa)
?	Brig	109	1854	Nissen	(Hamborg)
Adele	Fregat	178 ^{1/2}	1854	J. I. Møller	(Ribe)
Danmark	Bark	168 ^{1/2}	1855	C. C. Koch	M. Bahnsen
Manga	Skonnert	39 ^{1/2}	1855	Elberg	Pedersen (Nykøbg.)
Chica	Brig	89 ^{1/2}	1856	F. Callesen	F. Callesen
Cecilie	Bark	170	1856	A. M. Schmidt	Schmidt (Løjt)
Maria Lucia	Bark	187	1857	A. Sondermann	Raben
Marie Sophie	Bark	176 ^{1/3}	1859	I. I. Kjær	F. Diestel (Hbg.)
Nordborg Paket	Jagt	2	1859	J. Larsen	J. Larsen (Nordbg.)
Margrethe	Skonnert	41 ^{1/3}	1860	A. Nissen	A. Nissen
Zephyros	Bark	150	1860	I. H. Jebsen	Harstedt & Co. Hbg.
Anita	Bark	113 ^{1/2}	1861	Andersen	M. M. Andersen (Fanø)
Louisa	Bark	116 ^{1/2}	1862	Hansen	C. P. Clausen (Hbg.)
Francisca	Bark	178 ^{1/2}	1863	I. I. Kjær	F. Diestel (Hbg.)
Otto	Brig	111 ^{1/2}	1863	J. Ahlmann	J. Ahlmann
Meta	Skonnertbrig	60	1863	C. Michelsen	C. Michelsen
		Ialt. . 2393 ^{1/4}	C. L.		

Holms værft.²⁹⁾

Navn	Rigning	Drægtighed i C. L.	Færdig bygget	Første Kaptajn	Rheder
?	Skonnert	32	1857	S. P. Sørensen	(Nykøbing M.)

Lunds værft.²⁹⁾

Navn	Rigning	Drægtighed i C. L.	Færdig bygget	Første Kaptajn	Rheder
?	Skonnertbrig	55 ^{1/2}	1857	N. M. Petersen	(Aabenraa)
?	Brig	80	?	?	?
		Ialt. . . 135 ^{1/2}	C. L.		

²⁹⁾ Efter pakken Skibsbyggeriet i S. L. A. og havneregnskaberne.

Reimers værft.³⁰⁾

Navn	Rigning	Dræg- tighed i C. L.	Fær- dig- bygget	Første Kaptajn	Rheder
Mathilde	Skonnert	61 ^{1/2}	1857	H. H. Clausen	?
Farvel	Bark	121 ^{1/2}	1858	F. Fischer	?
Marie Philippine	Skonnert	66 ^{1/2}	1858	J. Christiansen	(Hamborg?)
Arab (?)	Bark	164	1859	J. Bruhn	?
Falk	Skonnert	66	1859	L. A. Andersen	(Sønderborg?)
Java	Bark	154 ^{1/2}	1860	I. P. Boysen	(Karberg, Søndbg.?)
Margretha	Brig	69 ^{1/2}	1860	L. P. Schade	?
Jürgen Lorentzen	Bark	139 ^{1/2}	1861	J. W. Reimer	?
Helene Marie	Skonnert	41 ^{1/2}	1861	J. Nielsen	(Fanø?)
Activ	Skonnertbrig	78	1861	J. J. Livoni	(Sønderborg?)
Alberta	Brig	97	1862	B. G. Holdt	(Hamborg?)
?	Bark	169 ^{1/2}	1862	J. Mathiesen	?
Boy Bendixen	Bark	170 ^{1/2}	1863	H. C. Reimer	?
?	Brig	115 ^{1/2}	1863	P. Petersen	(Altona?)
Ialt 1515 C. L.					

Bruhns værft paa Kalø.³¹⁾

Navn	Rigning	Dræg- tighed i C. L.	Fær- dig- bygget
Calløe	Fregat	296	1853
Calcutta	Fregat	480	1855
Cimber	Fregat	570	1857
Jørgen Bruhn	Fregat	340	1858
?	Bark	117	1859
Comet	Brig	73	1862
Codan	Bark	200	1863
Ialt 2076 C. L.			

Skibsbyggeriet i Aabenraa 1850—64.

Paulsens værft	3125	C. L.
Thorkild og Skifter Andersens værft	2891 ^{5/6}	C. L.
Mads Michelsens og Niels Jacobsens værft	2393 ^{1/4}	C. L.
Holms værft	32	C. L.
Lunds værft	135 ^{1/2}	C. L.
Reimers værft	1515	C. L.
Bruhns værft paa Kalø	2076	C. L.

Ialt 12168^{7/12} C. L.

³⁰⁾ Efter pakken i Skibsbyggeriet i S.L.A., havneregnskaberne og Freja.

³¹⁾ Efter Schl. og havneregnskaberne.

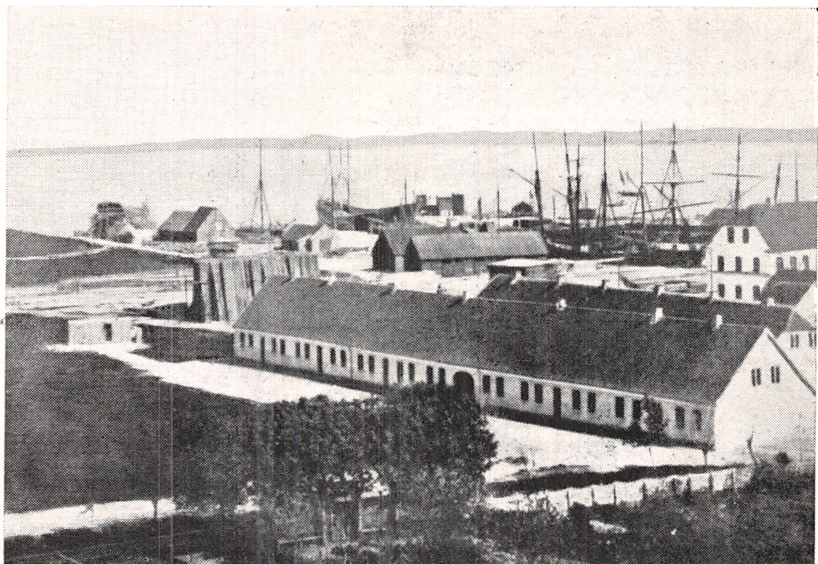

Agent Jørgen Bruhn
(1781-1858)

Aabenrø
Museum

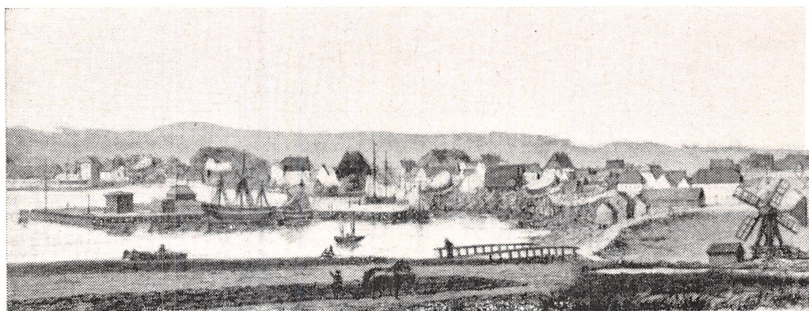

Borgmester
Peter Iver Jul. Lunn
(1813-1907)

Skibsbygmester H. Reimers' værft 1866

Aabenraa Museum

Havnen i Aabenraa ca. 1862 (tegnet af Th. Jensen.)

Aabenraa Museum

Man vil af de anførte tabeller se, at skibene overvejende blev bygget til hjemlige rhedere. Naar man ser bort fra de af Reimer byggede skibe, om hvis rhedere der kun haves usikre oplysninger, blev der i perioden leveret skibe med ialt ca. 3500 C. L. til rhedere, der var bosat uden for Aabenraa og omegn (som oftest til Hamborg). Dette er ca. en tredjedel af den samlede produktion (bortset fra Reimers skibe), men for ca. 2500 C. L. af denne tonnage gælder det, at Aabenraaerne havde part i skibene, og, som det ses af tabellerne, var kaptajnen i de fleste tilfælde fra Aabenraa. Næppe mere end en tiendedel af hele tonnagen har været bestilt af virkelige udenbys kunder, og her drejede det sig mest om smaaskibe, der gik til nærliggende hjemlige havne: Nordborg, Sønderborg, Assens o. s. v. Af større skibe synes kun ganske faa at være leveret til kunder, der ikke hade forbindelse med den hjemlige skibsfart. Her skal nævnes to af dem, begge bygget af Thorkild Andersen. Det ene, »Doctor Barth«, var bestilt af Slomanns rhederi i Hamborg og gik i mange aar som paketskib mellem Hamborg og Nordamerika.³²⁾ Det andet var fregatskibet »Colombo«, der blev solgt til den preussiske regering for 100 000 mark banco. Skibet skulde deltage i en preussisk ekspedition til Japan.³³⁾ En model af dette skib har siden 1888 hængt i Vartov i København som gave fra Skifter Andersen. —

Vi vender os nu til det værf, som er det interessanteste af alle: værfet paa Kalø.

Ved to kontrakter af 8. december 1847 købte Jørgen Bruhn de to tredjedele af øen Kalø af Iver Hansen, Djernæs, for 3520 rdl., og den resterende tredjedel af enke Maren Moos, Genner, for 2840 rdl.³⁴⁾ Gennem flere køb i 50'erne føjede han yderligere arealer til sine besiddelser ved Gjenner bugt.

De urolige krigsaar gav ham lejlighed til i 1849 at oprette

³²⁾ Freja 30. 12. 1858.

³³⁾ Freja 8. 12. 1859.

³⁴⁾ Gram Herreds Skyld- og Panteprotokol, S. L. A.

sit værft uden koncession, og denne fuldbyrdede kendsgerning blev hans bedste vaaben overfor de heftige angreb, som hans foretagende var ude for, da ordnede forhold vendte tilbage med fredsslutningen i 1850. Disse angreb skyldtes ikke saa meget Jørgen Bruhns egenmægtige oprettelse af selve værftet, som frygten for de videregaaende planer, man formodede laa bag den ret ufarlige begyndelse.

Af den offentlige mening i Aabenraa blev det nye etablissement ganske vist hilst med begejstring. Freia slaar strengene det bedste, det har lært: »Gjennerbugt er af Naturen udrustet med Fortrin og omgiven med saa mange Skjønheder, at der vel næppe paa hele Østkysten findes en Havbugt, der kan maale sig med den. Endnu for faa Aar siden besøgte den ikkun af de der hjemmehørende Smaafartøier, der bringe Omegnens Frembringelser, Brænde og Tørv, til de nærliggende indenlandske Havne, og paa Calø, en Holm af ca. 40 Td. Land i det sydvestlige Hjørne af Bugten, lød ikkun Maagernes Skrig og Ungqvægets Brøl. Hvor helt anderledes nu. En Række af smukke nye, grundmurede Bygninger med røde Tag pryder Calø, bag dem staaer paa Stabelen maaskee det største Skib, der nogensinde er bleven bygget i Slesvig, og Lyden af mangfoldige Hænders travle Virksomhed naaer over til Kysterne. At en Mand i de Halvfjerds, som Agent Bruhn er, paatager sig et saa storartet Anlæg, er vistnok en Sjældenhed, idetmindste hertillands, og det lønner nok Umagen at tage ned og bese Calø. Vor Egn er rig paa smukke og romantiske Partier, men en af de skjønneste Udsigter er den, der aabner sig ud over Gjennerbugt fra Høiderne ved Runde Mølle, hvor man paa en klar Sommerdag har et Prospect, som Sydlandene ikke kunne levere skjønnere.«³⁵⁾

Denne beundring for den halvfjerdsaarige mands storslaadede energi og virketrang spores ogsaa i alle de andre indlæg i sagen, men den var ikke stærk nok til at berolige myndighedernes og konkurrenternes mistænksomhed. Næppe hade forholdene

³⁵⁾ Feia 6. 8. 1851.

ne derfor trukket sig lidt i løbet af 1850, før der i september maaned blev sendt en ansøgning til kongen fra en række af byens borgere, der søgte hans beskyttelse mod agent Bruhns planer, idet de fremhævede, at denne ikke just hade hørt til de loyale.³⁰⁾

Samme maaned opfordrede ministeriet amtshuset til at afgive betænkning i sagen, og den 5. december blev indstillingen afsendt til København. Der blev dernæst af det offentlige anlagt sag mod Bruhn for uden koncession at have oprettet et skibsværft, og den 22. februar 1851 afsagde Criminal- og Politirets Commissionen for Haderslev Amt en dom, der forbød ham at fortsætte med skibsbyggeriet, indtil han hade faaet en koncession. Allerede to dage i forvejen — den 20. februar — hade Bruhn indsendt en ansøgning herom, og nu tog kampen for alvor fat. Et strøm af forestillinger, betænkninger og redegørelser fra Aabenraa og Haderslev søgte at overbyde hinanden i veltalighed, men enden blev, at ministeriet fulgte betænkningen fra Aabenraa amtshus af 13. september, og den 6. oktober 1851 fik agent Bruhn endelig sin koncession paa betingelse af en fast aarlig afgift paa 160 rbd. til byen og 8 rbd. til amtsstuen.

Lad os foreløbig standse her og se paa de synspunkter, parterne fremførte i denne interessante sag.

Agenten selv fremhæver i sin ansøgning, at der ligger rent tekniske overvejelser bag værftets oprettelse. Naar han ikke straks har søgt om koncession, er det, »fordi Skibsbyggeriet stedse har været anseet som en frie borgerlig Haandtering«. Aabenraa er imidlertid ikke det rette sted for det nye værft, thi dels er værfterne der anlagt paa opfyldt grund, »saa at større Skibe paa 200 til 300 Commerce-Læster ikke kunne bygges paa samme uden mange Vanskeligheder og megen Risiko. Fremdeles mangler ved Skibsværfterne i Apenrade aldeles Plads for at henlægge Bygningsmateriale til saadanne store Skibe, til Udtørring . . .«. Paa Kalø er grunden derimod haard, og vandet

³⁰⁾ Det slesvigske Ministeuims Arkiv, 1. Dept. A og B Nr. 58, Rigsarkivet.

dybt ved øens nordøstkyst. Foruden selve værftet er det hensigten at anlægge en tørdok for at reparere de store skibe, som ikke kan kølhales, og som ellers maa efterses i udlandet.

Denne motivering var der imidlertid ingen, der fandt fyldestgørende.

Om nødvendigheden af en koncession herskede der ganske vist nogen tvivl, thi regeringen havde altid søgt at fremme det indenlandske skibsbyggeri³⁷⁾, og i en ministeriel betænkning i anledning af Bruhns ansøgning hedder det betegnende, at da skibsbyggeriet fremmes mest ved fri konkurrence, modarbejder regeringen sit eget formaal ved ikke at tillade oprettelsen af nye værfter. Denne for datiden saa karakteristiske frygt for at lade statsmagten gribe ind overfor det private erhverv — noget, man ansaa for at være vold mod naturen — prægede de fleste af de embedsmænd, der hade med Bruhns sag at gøre, og spillede en meget betydelig rolle ved dens afgørelse.

Derimod var alle overbevist om, at Bruhns planer var langt mere vidtgaaende, end han vilde vedgaa, og at det var hans endelige maal at skabe en af ham alene afhængig købstad paa Kalø. Disse bestræbelser blev imidlertid bedømt meget forskelligt af de interesserede parter, thi medens byraadet i Aabenraa helst vilde sætte en stopper for Kaløværftet, for ikke at tale om en eventuel købstad, saa statsembedsmændene paa spørgsmaalet med liberalismens øjne og vilde først og fremmest ikke have, at der blev lagt hindringer i vejen for den nye industrivirksomhed.

I amtets indstilling, dat. 5. 12. 1850, hedder det saaledes: »... jeg erkjender det Mislige i at ville søge at forfægte blot locale Interesser ligeoverfor saadanne store og i nationaløkonomisk Henseende vistnok meget nyttige Anlæg, hvortil man ellers her til Lands just ikke ret ofte finder Lyst og Kraft forenede hos Private«. Herredsfogden i Gram gaar endnu kraftigere ind

³⁷⁾ Kancelliskrivelsen af 29. 10. 1805 bestemte, at skibsbyggeriet ikke skulde være forbeholdt byerne, og ved patent af 7. 11. 1837 blev skibsbyggerne befriet for lavstvungen

for Bruhn: »Efter min Anskuelse bør en af Naturen saa fortrinlig Havn, især naar den er kommen i en ikke blot velhavende, men driftig Mands Haand af Regjeringen understøttes saa meget som mueligt for at den kan komme til at skjænke Landets Skibsfart og Handel de Fordele, som de naturlige Forhold og Eierens gode Evne og Villie i saa rigelig Maal tilbyde«. (Erklæring fra Gram Herredsfogderi 26. 12. 1852). Der er praktisk talt ingen forskel mellem den opfattelse og den aabne akcepteren af tanken om en ny købstad, men kun amtmanden i Haderslev tør i sin indberetning til ministeriet af 3. januar 1853 rent ud hævde, at regeringen burde begunstige en saadan, hvis det var de gunstige forhold paa stedet, der gjorde udslaget.

Denne tanke var som nævnt en vederstyggelighed for byraadet i Aabenraa, og her mødte allerede oprettelsen af et skibsværft udenfor købstaden den stærkeste opposition. Bruhns mest haardnakkede modstander var deputeretkollegiet, som repræsenterede smaaborgerskabet, der klamrede sig til de bestaaende privilegier og indskrænkninger i næringsfriheden som et værn mod den frigjorte kapital. Det fastholdt derfor konsekvent sit krav om nedlæggelse af Kaløværftet, da det efter dets opfattelse er Bruhns hensigt »for sin egen Fordeels Skyld, i ethvert Tilfælde af egenkjerligt Liebhaveie, at unddrage sig de Forpligtelser til Commynen, og det Overopsyn, der er forbunden med at bygge paa vore Værfter«. ³⁸⁾ Magistraten gav derimod udtryk for det lokale bourgeois syn, naar den paa visse betingelser gik med til værftets oprettelse. Det vigtigste for den var, at Kaløværftet ikke kom til at arbejde under gunstigere vilkaar end værfterne i Aabenraa; dette skulde opnaas ved at lægge en afgift paa hver konmercelæst, der blev bygget paa Kalø. Endvidere maatte der kun gives tilladelse til skibsbyggeri og ikke til handel eller anden købstadshaandtering. ³⁹⁾

Foruden disse indvendinger og modforslag blev der bragt endnu et argument i marken mod Bruhn: han blev beskyldt for

³⁸⁾ Deputeretkollegiets skrivelse til magistraten 17. 7. 1852.

³⁹⁾ Indberetning fra magistraten til ministeriet 14. 8. 1851.

at have været illoyal og derved stemplet som uværdig til regeringens støtte. I indstillingen fra Aabenraa amtshus 5. 12. 1850 antydes, at Kaløværftet ikke er oprettet uden hensyn til en forventet tysk orlogsmarine,⁴⁰⁾ og man fremhæver det hensyn, man skylder de loyale tømmermænd. Thi hvis de skal søge til Kalø, vil saa godt som alle »tabe ved istedetfor deres selvstændigere Stilling under et Par agtede og retsindige dansksindede Mestre at blive afhængig af en Entrepreneur, hvis Misgunst for dem er tiltaget ved hans Holdning under de sidste Aars Begivenheder«.

Resultatet af de langvarige drøftelser blev som nævnt, at Heltzen skaffede Bruhn en koncession paa betingelser, der var betydelig lempeligere end dem, magistraten havde opstillet. Han kom kun til at betale en fast aarlig afgift, og der blev ikke taget forbehold med hensyn til tilstaaelsen af yderligere privilegier.

Følgen var, at hele spørgsmaalet maatte tages op igen aaret efter, 1852.

Den 24. maj 1852 androg Bruhn nemlig om tilladelse til at drive høkeri paa Kalø, idet han gjorde gældende, at arbejdskraften ellers blev baade dyrere og vanskeligere at skaffe. Det blev heller ikke bestridt fra nogen side. Der var blot ingen, der tillagde dette argument nogen vægt; thi med ansøgningen om høkeriet mente alle, og navnlig Aabenraa by, at have faaet beviset i hænde for Bruhns paastaaede planer om en konkurrerende købstad paa Kalø. Der behøvedes ikke »nogen Spaadoms-gave for at forudsige, at en saadan Ansøgning vilde komme«, konstaterer magistraten i Aabenraa,⁴¹⁾ »saalidet som til at blive vaer, at Agenten ikke tænker at blive staaende herved, men at Ansøgningen om Høkerbevilling og hans samtidige Bestræbelse for at faa en selvstændig Skole paa Kalvø ikkun ere Forløbere for en Række af Foretagender og Forsøg, sigtende til at løsgjøre

⁴⁰⁾ I udkastet i S. L. A. (J. 1850 IX Nr. 3 A) har først staaet »forventet Orlogsmarine«, derefter er indskudt »tydsk«, men til slut er dette adjektiv blevet slettet og er ikke medtaget i selve indstillingen (i Rigsarkivet). Dette løse rygte er heller ikke nævnt andetsteds.

⁴¹⁾ Skrivelse til amtshuset 10. 8. 1852.

Kalvø fra alle i Lovgivningen og Communalforhold hjemlede Baand«. I sin iver veg borgmester Lunn ikke engang tilbage for at angribe tidens herskende dogme om, at kapitalistiske foretagender var »naturlige«, medens alle hindringer for dem maatte forsvinde som »kunstige«. Han skriver blandt andet: »Forsaavidt endelig den Mening, at hvad der maa holdes oppe ved kunstige Midler, ligesaa gjerne maa falde strax, behøver nogen Omtale, maa det være os tilladt at bemærke, at dette da ogsaa vilde finde sin Anvendelse paa Kalvø, der er fremelsket alene ved Konst og ved den uhyre Overvægt, som Rigdom giver«. I kraft af sin rigdom er agent Bruhn i stand til at »følge sit Lune« og henlægge værftet til Kalø »isteden for at udvide sin Bedrift paa naturlig Maade der, hvor den var begyndt«. Lunns konklusion er derfor, at hvis »Kalvø Etablissementets Fortrinlighed fornemmelig [bestaar] deri, at dets Eier besidder en overordentlig Formue, synes der næppe at være Anledning til yderligere at favorisere samme ved Bevillinger og Forrettigheder fremfor Andre, som Lykken mindre har begunstiget«. — De deputerede udtrykte deres mening i ligesaa kraftige vendinger⁴²⁾: »Paa sin afsondrede Ø ere Arbejdsfolkene og enhver Anden mere afhængig af ham, der generer hverken det stadige Told- eller Politiopsyn, der endelig kan der drømmes om en egen kun af Eieren afhængig Commune, som fordoms Augustenborg af Hertugen, hvori enhver Indvaaner er Grundeieren undergiven og afhængig af ham. Vi kjende Agent Bruhn altfor godt til ikke at skulle vide, at et saadant Billede, en saadan Plan foresvæver ham, at han vaersomt men snildeligen og ved alle Midler vil arbeide for at se dem virkeliggjordt, ligemeget om Kjøbstæderne, vor Bye og Haderslev lide nok saa stor Afbræk derved«. Selv amtmand Heltzen overbevises og forlader Bruhns parti, thi, mener han, hvis dennes ansøgning bevilges, vil det føre »til successiv Undergravning af Byens Virksomhed og til Formindskelse af dens allerede indskrænkede Opland«. ⁴³⁾ Herefter var resulta-

⁴²⁾ Skrivelse til magistraten 17. 7. 1852.

⁴³⁾ J. 1852 IX Nr. 17 S. L. A.

tet givet, og den 10. februar 1853 forelaa ministeriets afslag paa ansøgningen.

Naar myndighederne under forhandlingerne om Bruhns koncession saa villigt var gaaet ind paa Bruhns ønsker, skyldtes dette i ikke ringe grad hans høje alder, »da Kalø Etablissements Flor som blot Skibsbyggeri m a a s k e e staaer og falder med den nuværende driftige Eier». ⁴³⁾ Det er sandsynligt, at anlægget »igjen synker sammen eller hensynger ved hans Død, eftersom ingen af hans Arvinger er istand til at styre et Værk af denne Beskaffenhed«. ⁴⁴⁾ Tiden viste, at denne opfattelse var rigtig. Da Jørgen Bruhn var død, fik hans sønner, kaptajn Hans Bruhn, Nymølle, og kaptajn Joachim Adolph Bruhn samt svigersønnen, kaptajn Jacobi Wildfang, den 26. februar 1859 koncession paa skibsbyggeriet paa Kalø. Denne gang satte byen sit ønske igennem med hensyn til afgiftens form: af hver kommercelæst skulde der svares 24 skilling til Aabenraa havnekasse. Ogsaa denne afgift synes forøvrigt, efter havneprotokollen at domme, at have været meget lav, ca. halvdelen af andre værftsejeres afgift. — Det gik som ventet. Jørgen Bruhns efterfølgere kunde ikke tage arven op efter ham. Allerede faa aar efter, 1864, blev det sidste skib, der blev bygget paa Kalø, i ufærdig stand solgt til Aabenraa.

Om selve værftets indretning foreligger kun faa oplysninger. Bruhn meddeler i sin ansøgning fra 1851, at der da var beskæftiget over 100 arbejdere ved værftet, og at antallet vilde stige til det dobbelte. Paa selve øen var 14 familier bosat. Den lokale tradition ⁴⁵⁾ fortæller blandt andet om, hvorledes tømmeret blev hentet fra Vilstrup og Kjelstrup Strand og flaadet til Kalø; og den har ogsaa bevaret nogle karakteristiske træk om den gamle agent. Han lod saaledes bygge en fast bro over til øen. Den skulde være færdig til hans fødselsdag og blev det ogsaa, men som følge af hastværket var broen allerede næste dag dels sunket og

⁴³⁾ Indberetning fra amtmanden i Haderslev til ministeriet 3. 1. 1853.

⁴⁵⁾ Oplysninger, som Nis Thaysen paa Kalø har givet journalist Johnsen, Hejmdal.

dels skyllet væk. Den bro, der afløste den, kom til gengæld til at staa længe efter genforeningen. — Ved »Cimber«s stabel-afløbning skete der det uheld, at skibet gik paa grund paa den anden side af bugten. Dette gjorde den gamle saa rasende, at han gik op og tog flaget ned.

De skibe, der blev bygget paa Kaløværftet efter tegninger af konstruktør Søren Schmidt, vakte altid stor opsigt, og flere af dem blev berømte. »Cimber« er allerede nævnt; det blev f 1865 solgt i Bombay for 7000 Pund Sterling. Elegantere end dette kæmpeskib var »Calcutta«, der blev bygget 1854—55 (Navnet fik det, fordi et handelshus i Calcutta ejede halvparten). Det var bygget efter en model af »Sovereign of the Seas«, men allerede samme aften, som det hade forladt Helsingør, løb det paa grund ved Læssø og matte ophugges efter mange forgæves forsøg paa at tage det af grunden. — Modsætningen til dette uheldige skib var »Jørgen Bruhn«. Det blev opkaldt efter agenten, fordi han døde, mens skibet stod i spanter. Det blev anset for et heldigt varsel, at et storkepar hade sat sig i stævnen, kort efter at det var blevet rejst. Under den fransk-tyske krig 1870—71 undslap det et fransk orlogsfartøj ved at hejse det gamle danske flag, der stadig fandtes om bord. — Barkskibet »Codan«, bygget 1863, var det første skib fra Kalø, der hade jernrigning.⁴⁰⁾

Skibsfarten og skibsbyggeriet var de to beslægtede erhverv, der gav byen dens ansigt og bestemte dens økonomiske betydning. Men medens sømændene i mindst lige saa høj grad kom fra oplandet som fra selve byen, var skibsbyggeriet et udpræget indenbys erhverv, og baade værftsejerne, de fleste skibstømrere og de af værfterne afhængige haandværkere var hjemmehørende i Aabenraa by. Størst interesse knytter der sig til tømrerne, idet dette talstærke og ensartede befolkningsselement gav Aabenraa

⁴⁰⁾ Dr. Michelsens afsnit i Schlaikier, S. 190 ff.

en handlekraftig underklasse, der ikke mindst i national henseende prægede byen. En fremstilling af den politiske udvikling vilde sikkert vise, at tømrerne var danskhedens urokkelige støtter, maaske endog dens faste grundvold i byen.

Der findes ikke mange oplysninger om skibstømrernes økonomiske stilling i vor periode. Efter værftsejernes egne oplysninger beskæftigede de i aarene fra 1850 til 1860 gennemsnitlig omtrent følgende antal arbejdere (i denne opstilling mangler Reimer; tallene fra og med 1857 er altsaa for smaa⁴⁷⁾):

	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860
Paulsen	40	35	50	60	60	60	80	80	67	50	50
Andersen	40	30	40	40	70	70	70	70	55	10	46
Mads Michelsen (N. Jacobsen)	30	35	40	50	45	50	38	30	25	6	30
Lund							16	14			
Holm							12				
Ialt	110	100	130	150	175	180	216	194	147	66	126

Paa Kalø var som nævnt ca. 100 mand i arbejde.

Folketællingerne giver et noget lignende resultat (1845: 62, 1855: 161.⁴⁸⁾ Naar familierne tælles med, bliver tallene for kategorien »skibsbyggere« selvfølgelig adskilligt større: 1845: 233, 1855: 487.

Arbejdstiden var fantastisk lang; om sommeren fra 5 morgen til 7 aften, altsaa 14 timer. Denne arbejdstid bibeholdtes indtil 1873, da arbejderne under indflydelse af den socialistiske agitation forlangte og fik den nedsat. Samtidig krævede de lønnen forhøjet fra 1 rdl. 7 sk. til 1 rdl. 1 mark og 8 sk.⁴⁹⁾ Bortset fra denne ene oplysning haves ingen sikre tal om lønnens størrelse, men i 1855 vedtog byraadet at sætte brovægternes løn op til 260 rdl., da lønnen ellers vilde ligge lavere end lønnen for en tømmermand ved de private værfter.⁵⁰⁾ Dette skulde svare til en dagløn

⁴⁷⁾ Pakken Skibsværfterne i S. L. A.

⁴⁸⁾ En del tømrere boede uden for byen.

⁴⁹⁾ Oplyst af afdøde havnemester Jacobsen.

⁵⁰⁾ Borgerprotokolten 31. 8. 1855.

paa henimod 1 rdl. for en skibstørrer. I skattelisterne staar langt de fleste tømrere i 24., d. v. s. den laveste klasse.

Foruden værftsarbejderne var som antydet ogsaa en række haandværkere afhængige af skibsbyggeriet, først og fremmest smede, sejlmagere, taklere, snedkere, kobbersmede, malere og bødkere. De var næsten alle selvstændige næringsdrivende, thi i vor periode hade kun Kaløværftet og Paulsens værft deres egen smedje. For det meste hade disse haandværkere deres værksteder i nærheden af havnen, men navnlig hvad smedene angaar, viste det sig uheldigt, at deres arbejdsplads ikke laa paa selve værftet. Mange jerndeale maatte nemlig tilpasses varme, og smedesvendene maatte derfor i skarp trav transportere det endnu glødende stykke jern fra smedjen ned til værftet. Alligevel fremkaldte det kraftige protester fra grov- og kleinsmedelavet i Aabenraa, da Paulsens smedje blev indrettet i 1854, men magistraten støttede Paulsen ud fra den betragtning, at det er »utvivlsomt, at den Omstændighed, at Skibsbygmesteren selv er i Besiddelse af de Værksteder, der ere nødvendige ved Skibes Bygning, bidrager meget til at Arbeidet bliver solidere, billigere og hurtigere udført og saaledes til at fremme denne for Landet saa vigtige Industrigreen.«⁵¹⁾ Hermed er vi midt i de problemer, der knytter sig til tidens haandværk og industri.

XI.

Haandværk og industri.

I slutningen af sidste kapitel nævnte vi en række fag, der for en stor del var direkte afhængige af værfterne. Men skibsbyggeriets og skibsfartens indflydelsessfære strakte sig endnu videre. Der var f. eks. tobaksfabrikanterne, hvis skipperskraa fandt saa god afsætning blandt søfolkene, eller byens bagere, slagtere og købmænd, hvis leverancer til de nybyggede skibe

⁵¹⁾ Slesv. Min. Arkiv Dep. I A. og B., og B., Nr. 58 (Skibsfart, Skibsbyggeri m. m.), Rigsarkivet.

ikke var ringe, og de varer, der indførtes til byen ad søvejen, skulde for størsteparten bruges af skibsbyggeriet (se kapitlet om havnen).

Folketællingen i 1855 gør det muligt at belyse dette spørgsmål nærmere. Den viste, at 2526 personer i Aabenraa (= 51,3% af indbyggerne) levede af »produkters forædling«, nemlig 458 hovedpersoner (318 mandlige og 140 kvindelige; af de sidste var 127 Syersker), 556 medhjælpere (alle mandlige) og 1512 paa-rørende etc.

Udskiller man de fag, der helt eller overvejende var afhængige af skibsbyggeriet, bortset fra selve skibsbyggerne, kommer man til følgende resultat:

	hovedpersoner	medhjælpere	øvrige
drejere	10	10	27
grovsmede, klejnsmede og nagel smede	17	44	71
kobbersmede	3	1	5
rebslagere	9	14	19
rokkedrejere	1	1	5
sejlmagere	2	7	29
snedkere	21	56	81
	<hr/>		
ialt	63	133	237

Lægger man til disse 433 de 487 (3 hovedpersoner, 161 medhjælpere og 323 andre), der ernærede sig af selve skibsbyggeriet, kommer man op paa 920 personer, eller godt 36,4 % af byens haandværkere som direkte eller indirekte afhængige af skibsværfterne. Det er bemærkelsesværdigt, at medens forholdet mellem hovedpersoner og medhjælpere for samtlige byens haandværkere kun var som 1 : 1,2, var det for selve skibsbyggerne 1 : 53,7, for de indirekte af skibsværfterne afhængige 1 : 2,1 og for begge de sidstnævnte grupper under eet 1 : 4,45. Tallene viser, hvorledes byens bærende erhverv, det storstilede skibsbyggeri, har løftet de af dette afhængige fag op paa et økonomisk udviklingstrin, der laa højere end det, der ellers var det normale for byens smaa haandværksmestre.

Af de øvrige professioners udøvere skal anføres følgende som de talrigeste (1858):

	hovedpersoner	medhjælpere	øvrige
bagere	21	25	91
bødkere	16	6	52
farvere	5	16	26
garvere	7	4	27
guldsmede	6	4	14
malere	7	4	24
murere	8	21	62
pottemagere	4	7	15
sadelmagere	10	12	33
skomagere	54	55	151
skræddere	23	17	74
slagtere	11	12	52
syersker	127	0	41
tobakspindere	6	15	26
tømrere	5	11	27

Beretningerne fra toldkontoret giver noget afvigende tal, idet disse beretninger omfatter mere end selve købstaden. Brændevinsbrænderiernes antal var herefter i 1855 21 (med 21 arbejdere), og i byens nærmeste omegn fandtes en industri, der nu er helt uddød her: teglstensfabrikationen. 22 teglværker beskæftigede 164 arbejdere. — Om tobakspindierne erfarer man, at de i 1852 fremstillede 41 165 pund røgtobak, 16 238 pund skraatobak, 3 080 pund snustobak og 269 400 stk. cigarer. Samme aar fremstillede rebslagerne 14 000 pund reb.⁵²⁾

Kun en enkelte virksomhed fortjener særlig omtale: Marcussens orgelbyggeri. Grundlæggeren, Jørgen Marcussen, var født i Sottrup sogn i 1781. Efter at have lært orgelbyggeriet i Rudkøbing solgte han i 1806 et positiv paa 6 stemmer til Tønder seminarium. I 1819 begyndte han paa det første nye orgel paa 15 stemmer, ved hvilket han første gang anvendte de af ham opfundne kassebælge, der frembragte et konstant lufttryk. 1828—29 byggede han sammen med Reuter orglet til Christiansborg slotskirke. Reuter blev nu optaget som kompagnon, og fra nu

⁵²⁾ Freja 22. 2. 1853 og 5. 2. 1856.

af byggede firmaet landets største orgler. Da Reuter døde i 1847, hade de bygget ca. 50 orgler. Marcussens søn traadte nu i Reuters sted, og i 1852 overgav faderen sin andel til sviger-sønnen Kornmann. Indtil 1860 var der bygget ca. 100 orgler. I 50'erne beskæftigede virksomheden ca. 20 arbejdere.⁵³⁾ Marcusen døde 9. november 1860.⁵⁴⁾

Som bekendt var udøverne af en næringsvej dengang som regel bundet til lavene. Ogsaa i Aabenraa var dette tilfældet i en række professioner, men i denne liberalismens forjættede tid var glæden over, at det her kun var en begrænset række fag, der var baandlagt, stor hos mange. »Her have vi, hvad Næringsdriften angaaer, en Frihed, som mangan Residentsboer vistnok troer at være uopnaaelig. Naar vi undtage Skomager-, Skrædder-, Snedker-, Smede-, Rebslager-, Bødker- og Slagterprofessionen, der er bundne ved Laug, saa er enhver lovlig Næringsvei fuldkommen fri. Saasnart en Mand har taget Borgerkab i vor lille muntre By⁵⁵⁾, kan han aabne en Boutik for Hør og Jernvarer og Peber og Silketøj iflæng, samtidigt om han vil tage Kringler eller Kager i alle mulige Genre til Salgs«⁵⁶⁾

De mere reaktionære saa selvfølgelig anderledes paa sagen, og naar det gjaldt næringsfriheden paa landet, stod næsten alle enige. I anledning af agent Bruhns ovenfor omtalte ansøg-

⁵³⁾ Freja 19. 4. 1859.

⁵⁴⁾ Freja 17. 11. 1860.

⁵⁵⁾ Den voksende velstand medførte, at forlystelseslivet tiltog stærkt i omfang. »Colosseum« og »Hotel de Thalia« (nu Stadttheater) stammer fra denne tid; uden for byens porte var navnlig »Vennelyst« stærkt paa mode. Forholdene paa dette omraade var ganske moderne; ved »Colosseum«s aabning hed det i en annonce: »Min nye, store og elegant indrettede Dandse-Salon vil blive aabnet for Publikum Søndagen den 17de ds., om Eftermiddagen Kl. 4, som første Markedsdag. For de Dandsende er Salonen indrettet paa det Hensigtsmæssigste, og der er sørget for en god Musik. Det ikke dandsende Publikum vil paa de rummelige Gallerier kunne indtage Forfriskninger og see paa Dandsen« (Freja 14. 7. 1853). Hvad under, at man var misundelig i nabobyerne. I Dannevirke skumlede en indsender over, at »en stor Deel af Byens (Aabenraa's) Befolkning neppe kan afsee milde Gaver, fordi Stads, forenet med Selskaber og Yppighed skal vedligeholdes i Aabenraa mere end i andre Smaaastæder«. (Freja 29. 9. 1853).

⁵⁶⁾ Freja 20. 10. 1855.

ning om høkerbevilling udtaler borgmester Lunn sit syn paa dette spørgsmaal, der utvivlsomt deltes af de fleste næringsdrivende: »...og tillade os da blot det Spørgsmaal, hvorledes vel Byen Aabenraas henved halvhundrede Kjøbmænd og Handlende skulde kunne bestaae, naar der i Rødekro, paa Kalvø og saa fremdeles rundt omkring findes Handlende, hos hvem Landmanden kan faae Alt, hvad han i det daglige Liv behøver?«⁵⁷⁾

I 1860 fik bykollegierne lejlighed til at udtrykke deres syn paa denne sag. Anledningen var, at bykollegierne i Tønder meddelte bykollegierne i Aabenraa, at de paa stænderforsamlingen vilde stille forslag om, at de haandværkere, der fik tilladelse til at nedsætte sig paa landet i en Afstand fra byen af indtil 2 mil, skulde betale afgift til byen. Byraadet i Aabenraa udtalte som svar, at en forandring i koncessionssystemet var paatrængende, men at en Henvendelse til stænderne vilde være frugtesløs.⁵⁸⁾

ANDET AFSNIT

Kommunens Økonomi.

Vi har i de foregaaende kapitler betragtet byens erhvervs-liv; vi begyndte med forudsætningerne (byens beliggenhed, samfærdselsmidlerne, møntforholdene) og fortsatte med en skildring af erhvervslivets forskellige grene, baade dem, der gjorde byen mere end landskendt (skibsfarten og skibsbyggeriet) og de øvrige, som kun fik næring af byens faatallige indbyggere og dens meget begrænsede opland (handel og haandværk). — Skildringen er imidlertid ufuldstændig uden en behandling af Aabenraa kommunes økonomiske historie i disse aar. Her ligger det paa forhaand nær at antage, at en gennemgang af denne side af byens økonomiske liv ikke vil frembyde

⁵⁷⁾ Pakken »Politiske Sager«, S. L. A.

⁵⁸⁾ Borgerprotokollen 20. 2. 1860.

noget af interesse. Byens forhold var nemlig meget beskedne, hvor det ikke drejede sig om dens erhvervsmæssige speciale, og dertil kom, at tidens parole paa det økonomiske omraade lød paa, at det offentlige skulde forvalte saa faa af borgernes penge som muligt. Man venter derfor snarest mindre foretagsomhed af bystyret efter 1850 end før treaarskrigen.

I.

Bystyret.

Kommunen lededes af magistraten, der bestod af borgmesteren, fire raadmænd eller senatorer, en byskriver og en byfoged. Desuden fandtes tolv deputerede borgere, der valgtes blandt »de bedste mænd«. De skulde oprindeligt kun beskæftige sig med byens økonomiske forvaltning, men stod i vor periode som et med raadmændene ligestillet organ. Tilsammen udgjorde magistraten og de deputerede borgere bykollegierne.

I tiden mellem krigene var borgmesteren Peter Iver Julius Lunn (1. 7. 1813—7. 9. 1907⁵⁰), der indtil da havde gjort tjeneste som overauditør. Den 16. 9. 1850 forestillede han sig for bykollegierne som konstitueret borgmester, den 7. 11. 1850 blev han byskriver, og den 26. maj 1851 forelaa hans endelige udnævnelse til borgmester, byfoged og byskriver i Aabenraa.⁶⁰) — Raadmændene var gennem hele tidsrummet J. H. Middelheus, Martin Bahnsen, Detlef Damm og Chr. C. Fischer. — De danske deputerede borgere blev udnævnt 6. 3. 1850, da de tidligere deputerede gentagne gange var udeblevet fra møderne. Nogle faa af dem skiftede i løbet af de 14 aar, men blandt den faste stok maa nævnes Nicolai Sørensen (ordfører), Th. Løbger, Jessenius Hansen, N. B. Kjølsest og J. Cornett.⁶¹) Stort set kan man sige, at de deputerede repræsenterede smaaborgerskabet (f. eks.

⁵⁰) Oplyst af redaktør J. P. Junggreen Lunn, Helsingør. Efter 1864 blev Lunn herredsfoged i Hasle m. fl. herreder (Aarhus).

⁶⁰) Bongerprotokollen S. L. A.

⁶¹) Byregnskabet S. L. A.

i spørgsmaalet om Jørgen Bruhns koncession), medens raad-mændene stod bourgeoisiet nær. — Deputeretkollegiet supple-rede sig selv paa den maade, at det til en ledig plads foreslog tre kandidater, blandt hvilke magistraten saa udpegede en.⁶²⁾

Der var ikke store udgifter til bestillingsmænd. Borgme-steren lønnedes af den kongelige kasse, og hade desuden be-tydelige sportelindtægter. I 1856 var Lunn's indtægt sammensat af følgende poster⁶³⁾: a) som borgmester og byfoged: aarlig gage af den kongelige kasse 832 rdl.; aarlig sportelindtægt gen-nemsnitlig 889 rdl.; aarlige emolumenter gennemsnitlig: 1) stadepende 67 rdl., 2) arnestedspenge 22 rdl., 3) indtægt af hundetegn 51 rdl., 4) godtgørelse for $\frac{1}{2}$ stavn 9 rdl.; dertil em-bedsjord og bolig gennemsnitlig: 1) forpagtningsafgift af en lod i Sønderkov 43 rdl., 2) forpagtningsafgift af byfogedlykken 20 rdl., 3) grundafgift af borgmestermaden 12 rdl.; b) som by-skriver: af Aabenraa by 102 rdl., sportler 1443 rdl., for revi-sion af den günderothske stiftelse 12 rdl. Ialt gav disse brogede poster altsaa en indtægt paa ca. 3500 rdl. — Byens øvrige be-stillingsmænd var bykassereren (1850—62 Andreas Andresen, derefter J. A. Tyroll), med en løn paa ca. 400 rdl., broskriveren, fattigkassereren og kirkeværgen (N. Sørensen). — Af andre ud-gifter til lønninger mærkes især udgiften til »bytjeneren«, de to politibetjente og fire natvægtere, hvis løn i 1862 ialt beløb sig til 1373 rdl.⁶⁴⁾

Af offentlige bygninger ejede byen raadhuset, politi- og vægterboligerne samt sprøjtehusene. Kirken blev vedligeholdt af dens egne midler, men i fornødent fald ydede sognet tilskud. Gaderne og visse vejstykker vedligeholdtes af byen. Af jor-der ejede byen sønder- og nørremaden, sønderskovjorderne, som byen hade faaet overdraget til ejendom som vederlag for over-

⁶²⁾ Bongerprotokollen. — I perioden var der flere gange tale om at indføre en anden valgordning; i 1860 udarbejdedes der forslag om betingelser for valgret og valgbarhed; i 1863 blev spørgsmaalet gen-optaget, men efter ministeriets resolution blev alt ved det gamle.

⁶³⁾ Indberetning til amtshuset 18. 9. 1856 i pakken »Politiske Sager 1835—60«, S. L. A.

⁶⁴⁾ Byregnskaberne.

drevsrettigheder i Sønder- og Nørreskov, og en i Hjelm beliggende jordlod, der fra 1830—33 var udlagt til fattighaver. Hertil kom i periodens løb »den inddæmmede Havbugt Kiel.«⁶⁵⁾

Det i 1850 udnævnte bystyre begyndte sit arbejde under ret vanskelige forhold. Krigen var endnu ikke afsluttet, og spørgsmaal som leverancer til hæren, indkvartering og lazaretter optog en meget stor del af bystyrets tid, og byens økonomi forværredes naturligvis af de store udgifter, som krigen medførte. — Nogle af kollegiernes beslutninger fra den tid giver et godt billede af det begivenhedsrige aar: den 25. april vedtages det, at skanserne syd for byen skal demoleres; den 9. juli fastsættes, at folk, der ikke har indkvartering, skal betale indkvarteringskat; den 29. juli bevilges der 20 skilling kurant pr. mand og dag til de 35 søfolk, der har bevogtet byen i to dage efter de svensk-norske troppers afrejse, og samme dag vedtager man, at da den günderothske stiftelse bruges til lazaret, skal raadhusalen bruges til undervisning; den 29. juli og 5. august er der licitation over krigsleverancer, og den 14. september udbetales der erstatning til borgere for kørsler til arméen.⁶⁶⁾

Under disse forhold var der nok at tage fat paa for det nye bystyre, thi meget var selvfølgelig blevet forsømt under krigsaarene, men desuden omgikkes den nye danske ledelse efter slesvigholstenernes fjernelse med mange store planer. Til en begyndelse besluttede man den 22. november 1850 at andrage om en navigationsskole, en realskole eller et seminarium. Vel kom der aldrig noget ud af disse projekter, men de er betegnende for det initiativ, som bystyret under borgmester Lunnss dygtige ledelse lagde for dagen i de følgende 13 aar, et initiativ, der gør denne periode særlig betydningsfuld i Aabenraa kommunes historie.

⁶⁵⁾ Byregnskabet 1859-60.

⁶⁶⁾ Borgerprotokollen.

II.

Offentlige arbejder.

Mangt og meget var som nævnt forfaldet i løbet af de tre krigsaar og trængte stærkt til reparation. Dette gjaldt ikke mindst byens gader og veje. Sønderkovvejen, der egentlig skulde vedligeholdes af forpagterne af byens jord derude, var for eksempel saa medtaget, at byen blev nødt til at lade reparationen udføre for byens regning.⁶⁷⁾ Imidlertid hade brolægningskommissionen behandlet hele spørgsmaalet om istandsættelse af gaderne og forelagde et forslag om udbedring af stenbroen i Storegade, Vollesgyde, Vestergade og Skibbrogade. Forslaget blev vedtaget⁶⁸⁾, og i løbet af det følgende aar vedtog kollegierne endvidere at udvide Sønderbroen og at ombrolægge Nygade og dele af Storegade.⁶⁹⁾ Disse omfattende brolægningsarbejder blev fortsat til 1855, da man besluttede at stille arbejdet i bero af hensyn til det planlagte nye vandværk, der vilde kræve nedlægning af nye vandledninger.⁷⁰⁾ I de følgende aar, lige til 1864, nøjedes man med de mest nødvendige reparationer. I 1858 var Søndergade dog blevet saa »slet og fuld af Huller«, at en del af den matte ombrolægges, og da ministeriet i 1861 forespurgte, om ikke flere brolægningsarbejder burde igangsættes, svarede bykollegierne, at man til næste aar vilde forhøje brolægningspengene fra 200 til 400 rdl., men Søndergades nybrolægning vilde koste ca. 5000 rdl. og kunde derfor ikke gennemføres nu.⁷¹⁾ Udgifterne til brolægningsarbejderne i 50'ernes begyndelse hade været ret anselige; i 1852 saaledes ca. 2900 rdl. og i 1853 ca. 3500 rdl. Af disse beløb gik imidlertid en meget betydelig del til anlæggelsen af Nyvej.

Dette vejanlæg er det eneste betydelige i vor periode, og der stod endnu mange aar senere ry om denne nye vej, som var af stor betydning, fordi den betød lettere adgang til havnen og

⁶⁷⁾ Borgerprotokollen 25. 4. 1850.

⁶⁸⁾ Borgerprotokollen 28. 3. 1851.

⁶⁹⁾ Borgerprotokollen 7. 3. 1851, 14. 5. 1851, 27. 3. 1852 og 5. 6. 1852.

⁷⁰⁾ Borgerprotokollen 10. 9. 1855.

⁷¹⁾ Borgerprotokollen 25. 8. 1858 og 20. 4. 1861.

værfterne. — Planen blev allerede vedtaget i 1851, og den 9. april bragte Freia en interessant artikel om vejen, hvori det hedder: »Iblandt forskjellige, vor By vedkommende offentlige Anlæg, der tidligere have været i Omtale og nu atter ere komne paa Bane, fortjener vistnok Planen, at omlede Mølleaaen fra Sønderbroen til Havnen særlig Opmærksomhed, navnlig med Hensyn til at der derved vil vindes Leilighed til at erholde en Kjørevei lige fra Sønderbro til Skibsbroen. Enhver, der er bekendt med Byens Localiteter, kjender de store Besværligheder, Transporten til og fra vor Skibsbro er forbunden med, dels paa Grund af Skibsbrogadens Brink, dels fordi Gaderne ere saa snevre. Hvilke Maneuvre udkræves ikke for at faa en Mastbjælke dreiet ind i Skibsbrogaden? Og hvilken Indskrænkning af Læssene fordrer ikke dens Steilhed? En Kjørevei fra Sønderbro til Havnen bag om Haverne vilde paa een Gang hæve disse Misligheder.« Agent Bruhn viste sin interesse for sagen ved at stille 300 rdl. kur. til borgmesterens disposition.⁷²⁾ Arbejdet paabegyndtes i sommeren 1851, det afsluttedes i 1854, og i 1855 blev den plads, der var opstaaet ved anlæggelsen af Nyvej udlejet til skibsbygmester Andersen for 30 rdl. aarlig.⁷³⁾ — I forbindelse med dette vej-anlæg dukkede der planer op om en udbygning af madestien, d. v. s. en fortsættelse af Nyvej mod nord. I den anførte artikel i Freia hedder det saaledes: »Er der først en Kjørevei Syd fra til Skibsbroen, saa vilde det vel snart vise sig som saare ønskeligt, om den blev forlænget Nordefter. Hertil byder den saakaldte Madesti ved nogen Forandring og Udvidelse den bedste Leilighed. Det vil visseligen ikke blive synderlig kostbart at forvandle den til en bequem Chaussee, saa at sværtlæssede Fragtvogne eller andre, større Transporter, der ikke uden Besværlighed og kun med stor Varsomhed kjøre igjennem Byens bakkede Gade, paa den jevne Vei kunde passere udenom.« I 1858, da Kilen er blevet tørlagt, kommer Freja atter tilbage til projektet. »En Følge af denne Entreprise er, at Madestien, der hidtil saa godt som

⁷²⁾ Bongerprotokollen 1. 8. 1851.

⁷³⁾ Borgerprotokollen 30. 3. 1855.

udelukkende er bleven benyttet af Fodgjængere, nu ogsaa maa befærdes med Kjøretøjer, hvortil den oprindelig ikke har været udseet og anlagt. Ved den bestandig tiltagende Færdsel er den derfor bleven temmelig medtagen og er saavel paa Grund heraf som fordi den er temmelig smal ikke mere den behagelig Promenade, den hidtil har været.« Den bør derfor omdannes til kørevej.⁷⁴⁾ I 1859 klager en indsender til Freja over madevejens tilstand; man risikerer at synke i til knæene.⁷⁵⁾ Først efter 1864 blev madestien forbedret en del, men det var som bekendt først efter 1920, at planen om en færdselsaare udenom bybakken blev til virkelighed.

Allerede aaret efter at Nyvej var blevet færdig, tog det nye bystyre fat paa løsningen af en langt større opgave. — Umiddelbart vest for byen skød Kilen, en sumpet vig af fjorden, sig mod nord. Lige siden slutningen af det 18. aarhundrede hade kommunen haft planer om at tørlægge den for derved at vinde frugtbart jord til græsningsbrug, og i de sidste 30 aar hade man gjort flere forgæves forsøg paa at virkeliggøre dette projekt. Allerede saa langt tilbage som i 1771 hade Kamphøvener omtalt sagen; i 1784 fremkom der en plan om at opføre et bolværk mod havet; i 1786 undersøgte en major Motz sagen, og hans plan biligedes det følgende aar. Desuagtet gik sagen i staa; i 1812 fraaadede Beseler efter en ny undersøgelse forslaget, og i 1815 erklærede kanal-, havne- og fyrdirektionen det for uigennemføreligt.⁷⁶⁾ Ikke desto mindre begyndte man i 1821 paa planens virkeliggørelse og lod slaa to rækker bolværk tværs over vigens munding, og i de følgende ti aar blev der arbejdet paa at opføre en dæmning.⁷⁷⁾ I dæmningen blev der anbragt et par sluser »for at ved indtrædende Lavvand i Fjorden Bugten Kiil maatte blive lagt tør. Det skete ogsaa, men saasnart Vandet udenfor Dæmningen atter var steget, gav den bløde Bund efter og een af Slu-

⁷⁴⁾ Freja 24. 6. 1858.

⁷⁵⁾ Freja 12. 11. 1859.

⁷⁶⁾ Freja 16. 7. 1857, Referat af det offentlige kommunalmøde.

⁷⁷⁾ Pakken: Kils Udtørring. (Indstilling fra Communalbestyrelsen til Ministeriet for Slesvig, 28. 12. 1855), S. L. A.

serne blev trykket ind, saa at Kiil atter blev fyldt. Skaden blev udbedret og istedet for to Sluser anlagdes kun een, som fik en forhøjet Bund, men ingen Porte, idet man ikke vilde udsætte sig for et nyt Gjennembrud af Dæmningen, men lade den faa Tid til at vinde Fasthed i Bunden. Vandet i Fjorden stod saaledes i Forbindelse med Havbugten og strømede ind og ud, alt som det steg og faldt.«⁷⁸⁾ Selve dæmningen var i tidens løb sunket sammen og stod ved højvande altid under vand.⁷⁹⁾ Saadan var tilstanden, da man i begyndelsen af halvtredserne begyndte at tage sagen op.

I aarenes løb var »maden« langs Kilens østside blevet indvundet fra havbugten. Maden var paa $8\frac{3}{4}$ tønder land og gav i halvtredsernes begyndelse byen en aarlig indtægt paa ca. 400 rdl. (i begyndelsen af tredserne ca. 600 rdl.). Kilens areal var 41 tdr. 7 roder, og bystyret ventede derfor, at tørlægningen vilde kaste betydelig fordel af sig. Desuden haabede man, at de nye enge vilde føre til forøget kvæghold i byen, og dermed til billigere mælk.⁸⁰⁾

Næppe var det rygtedes i byen, hvad der var i gære, før to foretagsomme borgere, postholder Hansen og gæstgiver Schmidt, bad om at faa overdraget tørlægningen, mod at det indvundne areal blev bortforpagtet til dem i 90 aar.⁸¹⁾ Bykollegierne mente imidlertid, at udgifterne til tørlægningen hurtig vilde blive indvundet, og man besluttede derfor at lade foretage nøjagtige undersøgelser, før sagen endelig blev afgjort.

⁷⁸⁾ Freja 18. 9. 1856.

⁷⁹⁾ Freja 16. 7. 1857, referat af det offentlige kommunalmøde.

⁸⁰⁾ Pakken: Kils Udtørring, byregnskaberne og borgerprotokollen 24. 1. 1855. Nedlæggelsen af de mange smaabrænderier i byen i begyndelsen af 50'erne hade bevirket, at antallet af køer indtil 1855 var gaaet ned med 90, og mælk og fløde, hedder det i indstillingen til ministeriet, er »næsten hele Aaret igjennem saa godt som ikke . . . at faae og maae betales med Priser, der ere højst trykkende for Fattigfolk«. I Forbindelse med jernbanelanerne i 50'ernes begyndelse var Frederik Fischer inde paa tanken om at anlægge en havn i Kilen. » . . . ved en Dampmuddermaskine vilde det være let at opmudre den til enhver ønskelig Dybde, og den vilde da afgive en Havn for flere Hundrede Skibe, hvor de vilde ligge saa sikre som i Moders Kjøkken, som Søfolkene sige«. Freja 3. 9. 1851.

⁸¹⁾ Borgerprotokollen 27. 9. 1854.

Den 24. januar 1855 fremlagde borgmesteren saa en af skovfoged, landmaaler Heldt udarbejdet foreløbig plan, og skønt der ikke forelaa et nøjagtigt overslag over omkostningerne, vedtog man enstemmigt, at arbejdet skulde udføres for havnekassens regning, samt at arbejdet paa dæmningen skulde paabegyndes straks.⁸²⁾ Da der ikke var fuld enighed om Heldts forslag, opfordrede man cand. pol. Reimers, der var beskæftiget med kanalgravning ved Ribe, til at foretage de fornødne lokalundersøgelser, og ogsaa vandbygningsinspektør Graae blev raadspurgt.

Alt imens fortsattes arbejdet paa dæmningen med fuld kraft hele aaret igennem, og ministeriet støttede sagen ved den 26. april 1855 at tillade byen at optage et laan paa 4500 rdl.⁸³⁾ Byens regnskab for 1855 og 1856 blev imidlertid saa gunstigt, at der slet ikke blev brug for disse penge, og i 1857 blev udgifterne ved dæmningsarbejdet af borgmester Lunn opgjort til 6041 rdl., hvoraf havnekassen havde faaet 4500 rdl. refunderet af byen.⁸⁴⁾ Den 17. september 1856 var de egentlige dæmningsarbejder tilendebragt, og dagen efter indeholdt Freja følgende skildring af det udførte arbejde: »Paa Dæmningen, som i Aarenes Løb var sunket betydelig, blev anlagt et stærkt Dige med Steensætning, der strækker sig Øster- og Vesterpaa saavidt som det lave Terrain kræver, og som har tilstrækkelig Højde til at holde Havvandet borte selv ved Højvand. Ved Siden af den hidtilværende Slusebro er anlagt et Siil af kunstig Sandsteen, forsynet med en Klappe udvendig, som ligger over een Alen dybere end Slusebroens Bund. Efter at disse Arbejder vare fuldenkte, blev igaar Slusebroen stoppet til, og idag er Vandet for største Delen løbet ud af Havbugten Kiil, hvis Mudderbund er kommen tilsyne«. Der manglede dog stadig en række drænings- og planeringsarbejder, før værket kunde anses for at være afsluttet, og først i sommeren 1858 hedder det i Freja, at Kilen nu er næsten tør.⁸⁵⁾ Til disse arbejder blev der anvendt ca. 2500 rdl., men og-

⁸²⁾ Borgerprotokollen 24. 1. 1855.

⁸³⁾ Borgerprotokollen 18. 5. 1855, 10. 9. 1855 og 5. 5. 1856.

⁸⁴⁾ Freja 16. 7. 1857, referat af det offentlige kommunalmøde.

⁸⁵⁾ Freja 24. 6. 1858.

saa i de følgende aar krævedes der stadig nye udgifter fra byens side til forbedringer og reparationer. I 1857 byggedes laaledes møllen ved Kilen, og i 1859 blev der sluttet en overenskomst med ejeren, tømremester P. Ravn, om at pumpe vand, naar det forlangtes, mod en aarlig betaling af 100 rdl., i 1860 blev der anlagt nye sluser, i 1861 maatte man i februar reparere den skade, som stormfloden den 11. hade anrettet, i sommermaanederne blev Lensnakke-sluserne hovedrepareret, i december besluttede man at styrke hoveddæmningen med jord inden vinteren, og i 1863 foretoges der omfattende arbejder paa Lensnakke-dæmningen, hvorved man mente at have sikret Kil og gasværket mod oversvømmelse ved brud paa diget.⁸⁶⁾ Til disse arbejder blev der i de syv aar fra 1857 til 1863 anvendt henimod 4000 rdl., d. v. s. ca. 550 rdl. aarlig. Heroverfor stod saa indtægterne, thi efter at byen den 1. april 1857 hade overtaget Kilen fra Havnen,⁸⁷⁾ fik den aarlig 258 rdl. i forpagtningsafgift af Kilen, og der var haab om mere i fremtiden. Naar saa udgifterne samtidig faldt, vilde Kilens tørlæggelse, som Freja skrev, blive »et af de profitableste Arbejder, der nogensinde er bleven foretaget af vor Commune«. ⁸⁸⁾

Da byraadet i 1855 besluttede at stille brolægningarbejderne i bero, hade diskussionen om byens vandforsyning allerede staaet paa i et par aar. Det var kolerafaren, der førte til, at spørgsmaalet blev rejst. Den 9. juli 1853 beskriver en indsendt artikel i Freja de mangfoldige farer, der truer sundheden: »I de mindre Gader og Gyder opfyldes Luften med skadelig Uddunstning af de snevre Gaardspladse; og Kilen forøger som oftest ved Østenvind og varmt Veir disse Dunster ved en utaalelig Stank, som trænger ind ad Vinduer og Døre«; hertil kom »Springvandets meer end tvivlsomme Beskaffenhed (idet det indeholder en betydelig Deel Oker og opløste vegetabiliske Substancer)«. Ogsaa byraadet blev grebet af den almindelige kolera-

⁸⁶⁾ Borgerprotokollen 13. 1. 1858, 12. 4. 1859, 18. 6. 1860, 26. 7. 1860, 14. 9. 1860, 20. 2. 1861, 16. 7. 1861, 4. 12. 1861, 17. 3. 1863 og 28. 8. 1863.

⁸⁷⁾ Borgerprotokollen 20. 4. 1857.

⁸⁸⁾ Freja 24. 6. 1858.

frygt, og i sit møde den 26. juli 1853 bevilgede det 200 rdl. til en filtrerkumme til springvandet og besluttede at lade arbejdsanstaltens øverste etage indrette til koleralazaret. Dette lazaret synes dog at være blevet henlagt til en særlig træbarak ved Lensnak, som omtales saavel i Freja som i byregnskabet.⁸⁹⁾ Samtidig fremkom der i Freja en mere indgaaende skildring af det bestaaende vandværks mangler.⁹⁰⁾ »Springvandet her i Byen«, hedder det her, »er i denne Tid underkastet en Behandling, som det i mange Aar har trængt til. [Der sigtes til anlægget af filtrerkummen]. Vældets og Bassinets Beskaffenhed tillader ikke, at der foretages en fuldstændig Rensning, man har derfor hidtil ladet det blive ved en partiel Renovation af Vandbeholderen, ved Nedsænkning af Faschiner i dette og Vandledningsrørens Udpomping. Men i Tidens Løb er Vandet blevet saaledes imprægneret med forraadnede organiske Substanser, at det var blevet til fuldkommen Sumpvand, der afsatte en grønsort Slim og ved Kogningen udviklede en betydelig Mængde Svovlbrint«. Da disse uhyggelige mangler for en stor del kundeføres tilbage til de vandrør af træ, som delvis stammede helt fra vandværkets oprettelse i 1796, vedtog byraadet den 25. august 1853, at trærørene i den del af hovedgaden, der skulde omlægges i dette aar, (d.v.s. uden for Nørreport) skulde erstattes med jernrør. Resultatet svarede imidlertid ikke til forventningerne; arbejdet var baade kostbart og langvarigt, og man blev klar over, at kun et helt nyt vandværk kunde raade bod paa manglerne.⁹¹⁾

I 1855 maa forhandlingerne om det nye vandværk have været langt fremskredne, men først i 1856 forelaa der en af vandinspektør Colding udarbejdet plan og overslag, som kollegierne akcepterede den 3. november 1856. I begyndelsen af 1857 forelaa tilbudene; de blev akcepteret den 24. marts, og samtidig besluttede man at søge om tilladelse til at optage et laan paa

⁸⁹⁾ Freja 4. 8. 1853, Byregnskabet for 1853. Den 30. 7. søger sundhedskommissionen folk, der vil være sygevogtere og -vogtersker under en eventuel koleraepidemi.

⁹⁰⁾ Freja 4. 8. 1853.

⁹¹⁾ Freja 16. 7. 1857.

25 000 rdl. Den 27. april godkendte ministeriet planen, og den engelske entreprenør Aird fik nu overdraget anlæget af et nyt bassin samt nedlæggelsen af nye rørledninger for 21 900 rbd. med vandinspektør Colding som kontrollerende ingeniør. For tilladelse til indledning af vand i husene skulde der betales 25 rdl., medens selve indledningen betaltes af ejeren selv. Kun af vand til erhvervsbrug krævedes der afgift. — I foråret 1858 tog man fat paa nedlæggelsen af rørene, og den 14. november samme aar blev vandværket afleveret til bykollegierne, der erklærede, at det i enhver henseende var forsvarligt og godt udført. Da værket allerede havde været i gang i nogen tid, skulde den 1. september anses for aabningsdagen.⁹²⁾ I 1859 blev endelig de gamle store springvandsbeholdere paa Storetorv og foran raadhuset fjernet.⁹³⁾ — Udgiften til det nye vandværk beløb sig ialt til 28 857 rbd. 1 mark og 10 skilling,⁹⁴⁾ og byen havde nu for lange tider sikret sig godt og billigt drikkevand.

Arbejdet paa det nye vandværk bragte ogsaa planen om et gasværk paa tale. Paa det offentlige kommunalmøde i 1856 udtalte borgmesteren, at man burde overveje, om der ikke samtidig med vandværket skulde anlægges et gasværk, da brolægningen jo alligevel skulde tages op. Et gasværk vilde imidlertid koste ca. 50 000 rdl., og det afgørende var, om man kunde sælge for ca. 6000 rdl. gas til private. Man regnede nemlig med, at gassen først og fremmest vilde blive brugt til gadebelysning. — Det var forøvrigt første gang, man søgte at komme af med de oljelygter, der hvert aar fra 1. september til 1. maj gød et sparsomt skær ud over byens gader. Allerede i februar 1851 var der blevet nedsat en kommission til forbedring af gadebelysningen, og da der samme aar blev kasseret en mængde lygter i Hamborg paa grund af indførelse af gasbelysning der, benyttede man sig af den gunstige lejlighed; der blev indkøbt 14 lygter, saa at byen

⁹²⁾ Borgerprotokollen 11. 6. 1857, 16. 7. 1857, 13. 10. 1857 og 14. 11. 1858.

⁹³⁾ Freja 21. 5. 1859.

⁹⁴⁾ Pakken: Den økonomiske Tilstand; S. L. A.

fra nu af oplystes af 26 oljelygter.⁸⁵⁾ Aaret efter, i 1852, blev Aabenraa for første gang stillet overfor spørgsmaalet om at indføre gas. »Gascompagniet« foreslog nemlig byen at oprette et gasværk, mod at byen forpligtede sig til at opstille 80 gaslygter, der hver skulde betales med 12^{1/2} rdl. aarlig. Tilbudet blev dog afslaaet som ugunstigt.⁸⁶⁾ I de følgende aar forskød forholdet sig til gunst for gassen, da oljen steg stærkt i pris, fra 1854 til 55 alene med 100 pCt. »Under disse Omstændigheder«, skriver Fr. Fischer i Freja, »fremtræder den store Fordeel ved Gasbelysningen saa overraskende, at man sikkerligen maa ønske, at der ogsaa her i Byen blev tænkt paa Anlægget af et Gasværk.« 21 kubikfod gas giver lige saa meget lys som ^{1/2} pund raffineret olje eller 1 pund talglys. Medens ^{1/2} pund olje koster 16 skilling og 1 pund talglys 32 skilling, koster 21 kubikfod gas kun 7 skilling. Men spørgsmaalet er, tilføjer den altid forudseende Fischer, om ikke elektrisk lys er at foretrække.⁸⁷⁾ — I 1856 blev spørgsmaalet saa som nævnt aktuelt i forbindelse med anlæggelsen af det nye vandværk, og i 1857 fremkom Mr. Aird, der anlagde vandværket, med et tilbud om ogsaa at bygge et gasværk. Prisen blev anslaaet til mellem 30 og 35 000 rdl., eller 25 000, hvis byen selv opførte de fornødne bygninger. Byraadet had Aird udarbejde nærmere forslag, men der kom intet ud af sagen i denne omgang; det var jo midt i kriseaaret.⁸⁸⁾

I flere aar var der nu tavshed omkring gasværksplanerne, men sagen var ikke tabt af syne, og den 31. januar 1862 nedsatte bykollegierne en komité paa 4 medlemmer til at skaffe oplysninger om, hvorledes stemningen var for oprettelsen af et gasværk.⁸⁹⁾ Faa maaneder senere, den 24. april, vedtog bykollegierne at anlægge et gasværk for kommunens regning i over-

⁸⁵⁾ Borgerprotokollen 14. 2., 20. 6., 7. 7. og 22. 8. 1851 samt bilag til Byregnskabet for 1853.

⁸⁶⁾ Freja 23. 11. 1852.

⁸⁷⁾ Freja 1. 9. 1855.

⁸⁸⁾ Borgerprotokollen 11. 6. 1857.

⁸⁹⁾ Borgerprotokollen 31. 1. 1862.

ensstemmelse med den af gasinspektør Howitz indsendte plan Arbejdet skal paabegyndes næste foraar. — At man først nu tog fat paa gasværket, er ikke svært at forstaa. Først nu hade byens finanser fordøjet de store arbejder fra halvtredserne (Nyvej, vandværket, Kilens udtørring), og først fra tresernes begyndelse var krisens virkninger overvundet. I august forelaa Howitz' udkast, og man vedtog nu at rejse et laan paa 40 000 rdl., der skulde behandles som gasværkets særlige gæld og afdrages og forrentes med 6 %. Værkbygningerne skulde opføres paa den holm i Kilen, »hvor den store Steen har ligget«. ¹⁰⁰⁾ Den 23. oktober forelaa ministeriets godkendelse af planen, men samtidig trak der truende skyer op fra en ganske anden kant. »Da siden Communalbestyrelsens Beslutning af 12. August d. A. et her hidtil ukjendt Belysningsmiddel, amerikansk Steenolie, imidlertid har fundet Indgang i Byen, saa at en stor Mængde af dennes Beboere alt have anskaffet sig Steenolielamper«, hedder det i en udtalelse fra byraadet, »... maatte det ansees for uvist, om der iblandt Byens Beboere endnu herskede samme Tilbøielighed til at bekoste Gas-Indlæg i de private Huse som tidligere og det besluttedes derfor først at skride til Udførelse af Værket ved Anlæggets Udbud i Entreprise, naar det ved en Indbydelse til Byens Indvaanere om Tegning for Gas-Indlæg i de private Huse viser sig at være saa megen Deeltagelse for Værket som fornødent for at sikkre dettes Bestaaen og Drift uden Tab for Communen.« ¹⁰¹⁾ Frederik Fischer rykkede i Freia frem med en lang artikel, i hvilken han afvejede petroleum og gas mod hinanden og lod gassen gaa af med sejren, dels fordi den var billigst, og dels fordi den baade gav lys og varme. ¹⁰²⁾ Imidlertid viste indbydelserne fra byraadet, at der var megen interesse for sagen, og man besluttede derfor den 10. november at skride til opførelse af værket. Den 21. februar 1863 gennemgik byraadet de indkomne tilbud og overdrog arbejdet til jernstøberiejer P. Peter-

¹⁰⁰⁾ Borgerprotokollen 12. 8. 1862.

¹⁰¹⁾ Borgerprotokollen 5. 11. 1862.

¹⁰²⁾ Freia 22. 11. 1862.

sen fra Sønderborg. Værket skulde bygges efter Howitz' plan, der skulde opstilles 74 gaslygter, og gassen skulde kunne tændes overalt i byen senest 1. november 1863. Betalingen blev fastsat til 37 000 rdl.¹⁰³⁾ Fristen synes dog ikke at være blevet overholdt, thi først den 24. december 1863 indeholder Freia en kort notits, der siger, at gassen »i Forgaars« brændte for første gang.

Til de kommunale foretagender, som altid omtales med stolthed, hører ogsaa arbejdsanstalten. Denne arbejds- og forsørgelsesanstalt skulde først og fremmest spare kommunen og dens borgere for penge til de fattiges underhold, og dette formaal løstes ogsaa til fulde. — Den indrettedes i 1851 i det saakaldte nye sygehus, der var blevet opført i 1847, og som i krigsaarene havde været brugt af militæret. (I 1853—54 blev der paa det gamle sygehus' plads opført et nyt for 3220 rbd.) For at sikre sig mod blødsøden behandling af lemmerne, fik opsynsmanden andel i anstaltens overskud, og i aarene fra 1852 til 1855 lykkedes det at bringe tilskudet til arbejdsanstalten ned fra 2720 rbd. til 1610 rbd., og dette til trods for, at bespisningsomkostningerne samtidig var steget fra 9³/₅ til 16 skilling.¹⁰⁴⁾

Vi har allerede tidligere nævnt, hvorledes perioden fra 1850 til 64 satte sit præg paa byen, og hvor lidt dens omfang og udseende forandrede sig i aarene fra 1864 til aarhundredskiftet. — Den kommunale virksomhed viser, som vi har set, det samme billede. Hvad der mellem 1864 og 1900 blev anlagt og bygget fra byens side er ubetydeligt, sammenlignet med den foretagsomhed, der præger aarene mellem krigene. I disse fjorten aar blev Nyvej anlagt — det eneste gadeanlæg af betydning før 1920 —, havnen fik det udseende, som den beholdt, indtil Sydhavnen blev anlagt; de store enge østfor byen, der var et hovedtræk i bybilledet i 65 aar, blev til i denne periode. Byens vandforsyningssystem var uforandret fra 1850'erne til efter 1920, og ogsaa

¹⁰³⁾ Borgerprotokollen 21. 2. 1863.

¹⁰⁴⁾ Freia 11. 10. 1851 og 13. 11. 1856 (Referat af det offentlige kommunalmøde), borgerprotokollen 18. 9. 1851 og 24. 4. 1852.

gaslygterne paa Gaden, der endnu fandtes 60 aar senere, stammer fra denne tid.

Men maaske maatte kommunen i de følgende aartier bøde for bystyrets eventuelle ødselhed i vor periode? Det kunde tænkes, at gæld eller trykkende skatter kom til at sætte en stopper for initiativet. For at faa dette spørgsmaal besvaret, maa byens finansielle situation 1850—64 tages op til behandling.

III.

Byens finanser.

Byen var i finansiell henseende i høj grad uselvstændig. Ifølge cirkulære af 17. 9. 1850 havde amtshuset overopsynet med byens økonomiske forhold,¹⁰⁵⁾ og ministeriets tilsyn med købstadens finanser var meget indgaaende og nøjeregnende. For at belyse dette følger vi byregnskabet for 1850 indtil dets endelige godkendelse. Efter at være blevet revideret i Aabenraa sendes det til det slesvigske ministeriums revisionskontor i København. Den 11. februar 1853 har man her afsluttet sine antegnelser til regnskabet; det gaar saa tilbage til Aabenraa, hvor borgmesteren og andre indfører deres svar paa antegnelserne, og den 14. maj 1853 returneres det til ministeriet, hvor der nu følger decision til antegnelserne samt »quittance« (under forbehold af, at decisionerne iagttages). Dette sker endelig den 13. februar 1854. — Der var intet, der undgik den ministerielle opmærksomhed. I antegnelserne til regnskabet for 1853 klages der f. eks. over, at der er anskaffet to frakker til vægterne, skønt de først skulde anskaffes til næste nytaar!¹⁰⁶⁾ I antegnelserne til regnskabet for 1852 spørger ministeriet, af hvad grund byen har anvendt 10 rd. kurant til trykning af 400 eksemplarer af byens skattelister.¹⁰⁷⁾ Da byen i 1854 har afkøbt madam Rudebeck en strimmel havejord for 160 rbd., resolverer ministeriet 8. 7. 1856,

¹⁰⁵⁾ Antegnelse til regnskabet for 1852. .

¹⁰⁶⁾ Korrespondance i anledning af regnskabet for 1853/54.

¹⁰⁷⁾ Korrespondance i anledning af regnskabet for 1852.

at byen ikke har ret til at foretage en saadan udgift.¹⁰⁸⁾ Den eneste indskrænkning, der i periodens løb sker med dette strenge tilsyn, er, at Aabenraa ifølge resolution af 12. 8. 1856 faar ret til at anvende 400 rbd. aarlig til uforudsete udgifter uden ministeriets approbation.¹⁰⁹⁾

Kæmmerforretningerne besørgedes af yngste raadmand,¹¹⁰⁾ medens regnskabet som nævnt blev ført af bykassereren. Fra 1845 til 1850 hade Hundewadt beklædt dette embede, men hans embedsførelse var udsat for saa megen kritik, at der i 1850 endog blev nedsat et særligt revisionsudvalg for at bringe orden i hans regnskab, og da han tillige hade været ivrig slesvigholstener, endte det med, at han fik sin afsked paa graat papir.¹¹¹⁾

For at skaffe et overblik over byens finanser anføres her en tabel, der viser byens samlede indtægter og udgifter (bortset fra havnens og fattig- og skolevæsenets særlige regnskaber).

	Indtægt	Udgift	Overskud
1850 ¹¹²⁾	24 162 rd. rm.	22 890 rd. rm.	1 212 rd. rm.
1851 ¹¹²⁾	28 267 - -	24 331 - -	3 936 - -
1852/53 ¹¹²⁾ ¹¹³⁾	23 962 - -	18 772 - -	5 190 - -
1853/54	26 277 - -	22 818 - -	3 459 - -
1854/55	16 568 - -	13 534 - -	3 034 - -
1855/56	19 787 - -	15 376 - -	4 411 - -
1856/57	32 762 - -	29 420 - -	3 342 - -
1857/58	38 487 - -	35 320 - -	3 167 - -
1858/59	38 489 - -	36 392 - -	2 097 - -
1859/60	29 629 - -	23 963 - -	5 666 - -
1860/61	25 611 - -	21 252 - -	4 359 - -
1861/62	29 641 - -	24 780 - -	4 861 - -
1862/63	31 405 - -	27 040 - -	4 365 - -
1863/64	29 502 - -	26 440 - -	3 062 - -

¹⁰⁸⁾ Korrespondance i anledning af regnskabet for 1854/55.

¹⁰⁹⁾ Borgerprotokollen 28. 8. 1856.

¹¹⁰⁾ Indledning til regnskabet for 1859/60.

¹¹¹⁾ Borgerprotokollen 3. 7., 29. 7., 5. 8. og 6. 8. 1850 og indledningen til byregnskabet for 1847.

¹¹²⁾ Indtil 1853 blev regnskabet ført i kurantmønt; her er disse beløb omregnet til rigsmønt.

¹¹³⁾ Regnskabsaaret, der indtil 1852 gik fra 1. januar til 31. december, blev fra 1853 flyttet, saa at det fra da af sluttede 31. marts. (Overgangsaaet 1852/53 omfattede altsaa 5 kvartaler).

Vi har omtalt byens omfattende offentlige arbejder og de betydelige pengesummer, der krævedes til at gennemføre dem. Men medens byens beskedne administrationsudgifter og de løbende reparationsarbejder dækkedes af de normale skatter og afgifter, blev det som nævnt nødvendigt at stifte gæld for at føre kommunens store planer ud i livet. L a a n e n e blev derfor, som følgende tabel viser, en meget betydelig indtægtspost paa byens regnskab:

Optagne laan.

1850	4 010 rd. rm.	= 16,6 %	af samtlige indtægter
1851	7 680	- -	= 27,7 % - - -
1852/53	4 533	- -	= 18,9 % - - -
1853/54	5 960	- -	= 22,7 % - - -
1854/55	0	- -	= 0 % - - -
1855/56	3 000	- -	= 15,2 % - - -
1856/57	14 966	- -	= 45,7 % - - -
1857/58	21 900	- -	= 56,9 % - - -
1858/59	17 920	- -	= 46,6 % - - -
1859/60	12 425	- -	= 41,9 % - - -
1860/61	6 700	- -	= 26,2 % - - -
1861/62	1 800	- -	= 6,1 % - - -
1862/63	3 050	- -	= 9,7 % - - -
1863/64	1 925	- -	= 6,5 % - - -

I gennemsnit for hele perioden udgjorde laanene ca. 27 % af de samlede indtægter, og i slutningen af 50'erne stammede endda op mod halvdelen af byens indtægter fra laan. Samtidig var imidlertid afdragene — under ministeriets strenge tilsyn — meget betydelige, saa at gælden, naar man tager hele perioden under eet, voksede meget mindre, end man efter disse tal skulde tro.¹¹⁴⁾ Følgende tabel viser, hvorledes den samlede gæld bevægede sig (renter og afdrag udgjorde gennemsnitlig 40 % af samtlige udgifter).

¹¹⁴⁾ Den 6. 6. 1854 resolverede ministeriet saaledes, at der aarlig skulde afdrages 1500 rdl. paa den del af gælden, der var stiftet efter 24. 3. 1848. (Borgerprotokollen 31. 7. 1854). Denne bestemmelse stod i forbindelse med den særlig store gældsforøgelse, der hade fundet sted i krigsaarene (1847—50 steg gælden med ca. 16 000 rdl.).

Byens samlede gæld.

1850	97 058	rd. rm.
1851	94 386	- -
1852/53	92 786	- -
1853/54	88 376	- -
1854/55	92 963	- -
1855/56	88 309	- -
1856/57	76 349	- -
1857/58	81 572	- -
1858/59	97 792	- -
1859/60	98 952	- -
1860/61	102 137	- -
1861/62	105 850	- -
1862/63	103 470	- -
1863/64	103 420	- -

Man kan altsaa skelne mellem to lige store perioder: aarene 1850-57, da gælden formindskedes med ca. 20 000 rdl. eller godt 20 %, og aarene 1857-64, hvor der paa grund af kommunens store arbejder skete en kraftig forøgelse af gælden, der naaede sit højdepunkt i 1861/62 med ca. 106 000 rdl. og derefter holder sig paa et niveau, der laa ca. 27 000 rdl. eller godt 35 % over gælden i 1856/57, men kun godt 6000 rdl. eller $6\frac{1}{2}$ % over gældsniveauet i 1850. — Overfor gælden stod byens tilgodehavender, væsentlig obligationer og nationalbankaktier, og da de gik en del tilbage i periodens løb, steg nettogælden fra 1850 til 1860 fra 49 000 rdl. til 68 000 rdl. for derefter at falde til ca. 62 000 rdl. i 1864. Fra 1850 til 1864 steg byens nettogæld altsaa med 26,5 %, men det var ikke nogen foruroligende stigning, thi sammenligner man den med indbyggerantallets vækst, ses det, at gældshyrden uændret holdt sig paa ca. 20 rdl. pr. indbygger i hele perioden.

I 50'ernes første halvdel var gældssituationen særlig gunstig, og i 1856 beregnede borgmesteren, at forholdet mellem byens aktiver og passiver gav byen et netto-renteoverskud paa 490 rdl.¹¹⁵⁾ Dette fordelagtige forhold skyldtes til dels den omstændighed, at aktiverne gav 4 %, medens størstedelen af gælden kun forrentedes med 3 %. I periodens anden halvdel steg renteud-

¹¹⁵⁾ Freja 13. 11. 1856.

gifterne imidlertid, dels paa grund af den stigende gæld, men ikke mindre fordi krisen i 1857 satte rentefoden op. Paa grund af de mange opsigelser maatte bykollegierne derfor den 26. april 1858 gaa med til at forhøje rentefoden til $3\frac{1}{2}$ %. Denne indrømmelse viste sig endda ikke at være tilstrækkelig, og i borgerprotokollen hedder det under 16. 5. 1859, at »det har været umuligt at skaffe Penge til den i Bycollegiernes Møde af 26. April 1858 bestemte Rente«, og man maatte nu forbigaaende gaa helt op til 4 %. Gennemsnitsrenten holdt sig paa $3\frac{1}{2}$ %.

Som allerede tidligere nævnt laante byen overvejende hos private i byen og oplandet, og kun i overordentlige situationer veg man bort fra denne vej. Dette skete saaledes i 1850, da man maatte optage et laan i Flensborg for at kunne efterkomme rekviritionens krav¹¹⁶⁾, og i 1858, da man midt i krisetiden skulde bruge penge til vandværket, og »disse Penge for Tiden ikke have været at erholde enten heri Byen eller i Omegnen«, saa at man blev tvunget til at »søge de fornødne Penge tilveiebragte enten ved Laan af Filialbanken imod haandfaaet Pant i Byen tilhørende Statsobligationer eller igjennem en paalidelig Penge-midler«. ¹¹⁷⁾

En særlig gældspost var i de første aar efter 1850 det af bystyret i 1849 optagne laan til dækning af det af oprørsregeringen udskrevne tvangslaan til et beløb af 10000 mark kurant.¹¹⁸⁾ I december 1850 standsede byen (først af alle kommuner i Slesvig) alle udbetalinger til laanet¹¹⁹⁾, men paa dette tidspunkt var 4500 mark allerede opsagt til udbetaling, og i januar 1851 indsendte ejeren derfor en klage til bystyret. Da byen ønskede dom i sagen, udvirkede ejeren et betalingsmandat fra overjustitskommissionen, hvorefter det kom til en proces, som byen vandt, idet ministeriet 15. 6. 1852 erklærede tvangslaanet for ikke bindende.¹²⁰⁾ Fra ministeriets side ønskede man nu, at byen skulde

¹¹⁶⁾ Borgerprotokollen 29. 7. 1850.

¹¹⁷⁾ Borgerprotokollen 26. 4. 1858.

¹¹⁸⁾ Borgerprotokollen 7. 7. 1852.

¹¹⁹⁾ Antegning til regnskabet for 1850.

¹²⁰⁾ Borgerprotokollen 17. 1. 1851, Korrespondance i Anledning af Sagsanlæg om 53 Rdl. 2 Mark, Freia 17. 7. 1852 og 20. 7. 1852.

kræve tilbagebetaling af de udbetalte renter paa tvangslaandet, men dette fraraadede byen som haabløst; til gengæld mente bykollegierne, at det tidligere bystyre, der hade tilskudt 53 rdl. af byens kasse til laanet, skulde tvinges til at erstatte dette beløb, men i 1857 resolverede ministeriet, at sagen kunde stilles i bero.¹²¹⁾

Byens ordinære udgifter blev som nævnt først og fremmest dækket ved hjælp af skatter. I størstedelen af vor periode fandtes to kommunale hovedskatter: 1) realskatter, 2) personlige skatter. Dertil kom som særlig skat 3) skipperskatten. — Fra 1852 blev alle skatter hvert kvartal opkrævet under eet, og restancerne faldt derved til en brøkdel af, hvad de hade været.¹²²⁾

Realskatter kaldtes fra 1852 en gruppe skatter, der hvilede paa ejendommen, og som indtil da var blevet opkrævet og bogført hver for sig: hus- og grundskat, jordhyre og stavnskat. Fra 1861 fik realskatterne navneforandring til grundafgifter og faldt ind under »Communale Afgifter«. — Langt den vigtigste og interessanteste af disse skatter var stavns skatten. Hele byen var delt i stavne, hvis antal voksede, efterhaanden som byen bredte sig; men da byen kun langsomt tog til i omfang, og nye huse tilmed var skattefri i 10 aar, voksede stavnenes antal i vor periode kun fra 137 11/48 til 139 11/48. Skatten svarede med 12 rd. kurant pr. stavn; for at faa lige tal at regne med forhøjedes beløbet ved rigsmøntens indførelse ubetydeligt, til 20 rdl..¹²³⁾ Stavnsskatten indbragte derfor aarlig mellem 2 744 og 2 784 rdl. Skatteydernes antal var betydelig større end stavnenes, i 50'erne ca. 370. — En række bygninger — kirken, præstegaarden, stiftelserne o. s. v. — samt aarets skyttelavskonge var fri for stavns skatten. Ogsaa hus- og grundskatten samt jordhyren var uforanderlige størrelse; de indbragte imidlertid kun ubetydelige summer; henholdsvis 46 og 4 rdl.

¹²¹⁾ Antegnelser til regnskabet for 1850 og Korrespondance i Anledning af Sagsanlæg om 53 Rdl. 2 Mark.

¹²²⁾ Freja 13. 11. 1856, referat af det offentlige kommunalmøde.

¹²³⁾ Borgerprotokollen 19. 12. 1853.

De personlige skatter hvilede paa indtægten og varierede derfor fra aar til aar. Ligesom realskatterne var de en sammenfatning af en hel række kommunalafgifter: næringsskat, diakonat-, rektor- og organistpenge, fattig- og skolebidrag. — Man kunde enten svare fuld skat, være fritaget for næringsskat eller betale fattigbidrag alene. Skatten hvilede saavel paa husejere som paa lejere, og skatteyderne var efter indtægten inddelt i 24 klasser. Grundbeløbene for disse klasser var uforandrede hele perioden igennem, bortset fra, at 24. skatteklasse fra 1858 blev sat op til 3 rdl. (2 rdl., naar man var fritaget for næringsskat, og 1 rdl., naar man kun gav fattigbidrag.¹²⁴) I 1. skatteklasse beløb fuld skat sig til 448 rdl.

Tallet paa dem, der svarede personlige skatter, var jævnt stigende hele perioden igennem: i 1853 var der 786, i 1857 875, i 1859 951 og i 1861 961, hvortil kom 141 fra Slotsghaden. Det beløb, som denne skattegruppe indbragte, voksede stadig og var i de sidste aar før krigen ca. 14 500 rdl. mod 12 000 rdl. i 50'ernes begyndelse. Den del heraf, der gik til skole- og fattigvæsenet, steg i flere tempi fra 6 400 rdl. i 1852 til 9 000 rdl. i begyndelsen af 1860'erne, saa at det beløb, der indgik i byens regnskab, hele perioden igennem holdt sig paa ca. 5 500 rdl.

Medens realskatterne og de personlige skatter hvilede paa byens borgere, blev skipperskatten udredet af alle kaptajner, som førte skibe, der var hjemmehørende i Aabenraa, selv om skipperen var bosiddende udenfor kommunen. Ogsaa denne skat indbragte et stadig stigende beløb; medens de ca. 70 skatteydere i begyndelsen af 1850'erne betalte ca. 700 rdl., var det samlede beløb i 1863 oppe paa 933 rdl.

Disse voksende skatteindtægter betød imidlertid ikke, at skattebyrden tiltog. Tværtimod, medens hver indbygger ved

¹²⁴) I Bongerprotokollen hedder det under 16. 2. 1858, at grunden til dette forøgede skattetryk paa de fattige er den, at »den egentlige arbejdende Klasse — Dagleierne, Tømmerfolk og Saugsskjærere — vedvarende have havt god Fortjeneste, idet Daglønmen bestandig har været stigende, og langt mindre end de øvrige Kjøbstadsindvaanere har følt Tryk af Dyrtid og uheldige Pengeforhold«.

periodens begyndelse svarede noget over 3 rdl. i skat pr. aar, laa dette tal i Begyndelsen af 60'erne lidt under 3 rdl.

Blandt byens indtægter maa endelig nævnes forpagtningssafgiften af byens jorder. I 1850 var denne post budgetteret til ca. 1400 rdl. (restancerne udgjorde i dette urolige aar over 300 rdl.), i 1857 var den faktiske indtægt steget til 2300 rdl., og fra 1860 var forpagtningssummen for byens jorder ca. 3000 rdl. om aaret. Det vigtigste aktiv var hele tiden Sønderskovjorderne, der indbragte ca. $\frac{1}{3}$ af hele summen (afgiften for disse arealer og for Maden blev aar for aar sat i vejret); dertil kom saa fra 1858 indtægten fra den nyinddæmmede Kil.

Vi kan hermed besvare det spørgsmaal, vi stillede os i dette kapitel, saaledes: Aabenraa bys finansielle situation var til trods for de mange opgaver, kommunen tog op, bedre i 1863 end efter treaarskrigens afslutning. Aarene fra 1850 til 1864 var altsaa ogsaa for kommunens økonomi en periode, hvor de lyse sider dominerede over skyggesiderne.

Afsluttende bemærkninger.

Materialet tillader endnu en meget væsentlig slutning: Aarene mellem krigene danner ikke — til trods for de storpolitiske forandringer og toldgrænsens flytning — et særligt afsnit i Aabenraas økonomiske historie. Ingen vigtig økonomisk faktor kommer til eller forsvinder i 1850 eller 1864, medens aaret 1850 i national henseende danner et saa skarpt skel i byens historie, at Aabenraa, der før 1848 hade et slesvigholstensk præg, efter 1850 ubetinget maa betegnes som en dansk by.

Det vilde imidlertid være forhastet heraf at slutte, at der ikke bestaar en sammenhæng mellem den økonomiske og den nationale udvikling. De »vildttske Skibsbygmestre og Skibskapitainer«, (Fr. Fischers udtryk) som hade været toneangivende i Aabenraa, vilde saaledes ikke have eksisteret uden Hamborgs økonomiske herredømme over byens skibsfart og dermed over hele byen, og skibstømrernes voldsomme danske nationalisme

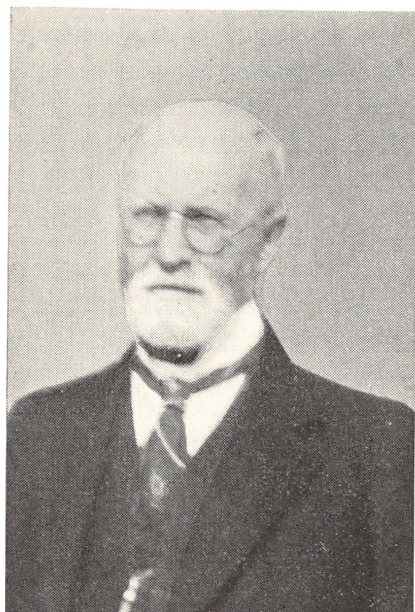
forstaas kun rigtigt, hvis man tager klassemodsætningen mellem dem og byens overklasse i betragtning.

Naar Treaarskrigen alligevel medførte et nationalt omsving, til trods for at Hamborgs økonomiske herredømme fortsattes uforstyrret, maa forklaringen aabenbart søges paa det politiske omraade, hvor danskernes overtagelse af magten falder sammen med vendingen i national henseende. Det vil sandsynligvis kunne paavises, at dette magtskifte atter hade sin rod i Danmarks almindelige økonomiske udvikling siden det 18. aarhundredes slutning, men materialet fra Aabenraa tyder paa, at den enkelte egn særlige økonomiske forhold kun er af underordnet betydning for dens nationale udvikling.

Carsten Petersen

1871-1943.

Med Carsten Petersen er en af Sønderjyllands betydeligste og ejendommeligste præsteskikkelser gaaet bort. Han fødtes den 1. juni 1871 i Gallehus i det gamle enklavesogn Møgeltønder. Hjemmet var dansk som hele egnen, og dansk var ogsaa den mand, som gav ham hans første boglige visdom: skolelæreren i Toghale Hans Møller Jessen, redaktør Jessens fader. Carsten Petersen nærrede hele sit liv stor respekt for sin gamle lærers søn, han delte hans indstilling overfor mange nationale og politiske problemer, og det var ikke tilfældigt, at det blev ham, der i 1906 begravede Jessen.

Naar Carsten Petersen kom til at studere, skyldtes det underligt nok en tilskyndelse fra den gamle generalsuperintendent Godt. Efter at han var blevet privat forberedt til optagelse i en højere skole, kom han i 1887 til latinskolen i Haderslev, hvorfra han blev student i 1893. Mens opholdet paa det gamle Johanneum for saa mange unge danske blev en bitter tid, syntes aarene her for ham at have betydet en del, og han bevarede til det sidste mange gode minder herfra. Et morsomt og interessant billede af livet paa den gamle skole har han givet i en lille artikel: »Da vi gamle gik i Skole« (Haderslev Samfundets Aarskrift 1940). Studieaarene tilbragtes paa forskellige tyske uni-

versiteter, Berlin, Erlangen og Kiel. Efter i 1899 at være blevet teologisk kandidat, fik han sit virke i Sønderjylland, først i 1899 som medhjælper i Sommersted og aaret efter som dansk præst i Flensborg, hvorfra han i 1903 forflyttedes til Brarup i Syd-Tønder provsti. Selvom en stor del af befolkningen hernede var dansktalende, var der kun faa dansksindede. Men den unge danske præst, der var den sidste sognepræst i disse egne, som prædikede paa dansk, kunde dog udføre sin gerning uden vanskelighed. I 1911 blev han forflyttet til Nordslesvig og blev præst i Magstrup og Jægerup sogne.

Fra de kirkelige myndigheders side blev man hurtigt klar over, at Carsten Petersen var en personlighed, og han kom derfor ogsaa paa tale som provsteemne. Men generalsuperintendent Kaftan maatte først have klarhed over hans nationale standpunkt og kaldte ham til sig. Da han ligeud blev spurgt herom, svarede han, at han ikke tog del i nationalpolitisk virksomhed, men at han i kraft af sin afstamning og opdragelse folkeligt set var dansk. Udtalelsen er karakteristisk. Man har aldrig mødt Carsten Petersen som deltager i dansknationale møder eller som national taler. Grundene var selvfølgelig forskellige. Før 1920 udelukkede hans stilling som tysk statspræst jo ogsaa en saadan virksomhed. Men hans danskhed blev ikke mindre af den grund, og den var derfor ikke mindre bevidst. Det at være dansk var for ham lige saa selvfølgelig som at trække vejret, og selvom han havde et stort kendskab til og en indgaaende forstaaelse af tysk kultur og aandsliv, koketterede han aldrig med tyskheden. Han har selv engang sammenlignet Danmark med moderen og udtalt: »Vi kan kun give Moder Danmark det Løfte, at alt, hvad vi i Fremtiden har af saadanne Frugter (sønderjydske missionsvirksomhed m. m.), vil blive lagt i hendes Haand. En ringe, meget ringe Tak til den elskelige Moder for alt, hvad hun har ofret paa sit Barn«.

Carsten Petersens indsats falder paa tre forskellige omraader. Indenfor det kirkelige liv, som dansk digter og som dansk historiker. Hans poesi, hvoraf enkelte digte paa sønderjysk,

er kun af ringe omfang. Det vigtigste findes i bogen »Mit Land« (1919), som indeholder mange meget smukke digte og er præget af hans fine sproglige sans og hans kærlighed til Danmark. Men dog er det som historiker og som kirkens mand, hans navn længst vil blive mindet.

En præsts vigtigste gerning maa selvfølgelig blive hans virke som sjælesorger. Men foruden det, Carsten Petersen ydede der, kom han ogsaa til at gøre en betydelig indsats indenfor det almindelige kirkelige liv i Nordslesvig. Han tilhørte Indre Mission, og da sprængningen af Kirkelig Forening for Indre Mission skete i 1912, gik han, som man kunde vente efter hele hans kirkelige og kulturelle indstilling, sammen med pastor Tonnesen. Under krigen kom der ogsaa stærke modsætninger frem indenfor den Tonnesenske Indre Mission; Carsten Petersen, der var næstformand, traadte ud, fordi Tonnesen meget skarpt havde afvist et krav om en mere dansk-national tone i Indre Missionsblade »Sædekornet« og »Kristeligt Ungdomsblad«. Han fortsatte dog som redaktør af ungdomsbladet og leder af ungdomsarbejdet (Fællesforbund af K. F. U. M. og K.)

Ogsaa efter 1920 kom Carsten Petersen til at spille en betydelig rolle i det kirkelige liv og arbejde; han blev medlem af Det kirkelige Udvalg, hvor han bl. a. fremsatte ønsket om, at den nordslesvigske kirke maatte bevare en vis selvstændighed. Nævnes bør ogsaa den redegørelse for den kirkelige udvikling i Nordslesvig i de første fem aar efter Genforeningen, som han i 1925 skrev i »Dansk Kirkeliv medens Tiderne skifter«, og hvori han paa grundlag af indgaaende undersøgelser gav et billede af de kirkelige forhold i de vanskelige overgangsaar. Artiklen vidner om et omfattende kendskab til problemerne og om en ærlig trang til at forstaa forholdene, ogsaa i lejre, som han personligt stod fremmed overfor.

I tiden efter 1920 blev det dog først og fremmest det historiske studium, som lagde beslag paa hans kræfter, ikke mindst efter 1932 da han af helbredshensyn var blevet nødt til at tage sin afsked. I 1924 kom »P e d e r J. W a n d a l, e t P r æ s t e l i v i

det 17. Aarhundrede«, hvori han skildrede en af sine forgængere i Magstrup, og i de følgende aar offentliggjorde han en række historiske artikler i Sønderjydske Aarbøger. 1926 saaledes »Billedskæreren Hans Drejer«, der handlede om en af de kunstnere, som har betydet mest for den kunstneriske udsmykning af kirkerne i den nordligste del af Sønderjylland. Carsten Petersen var inderlig fortrolig med Søren Kierkegaards tanker og skrifter og stærkt paavirket af hans kristelige syn, og i artiklen »Søren Kierkegaard og Nordslesvig« (1933) har han givet et værdifuldt billede af de mænd i Sønderjylland, der ligesom han havde lært af og hos den store mester.

Men dette var kun udenomsværker. Hans arbejde samledes efterhaanden helt om to emner: de sønderjyske kirker og de sønderjyske præster. Allerede i 1931 behandlede han i Sønderjydske Aarbøger »Kirkerne i Haderslev Provsti«, og efterhaanden kom der skildringer fra alle de andre provstier. Kort før sin død udgav han disse i et samlet værk: »Slesvigske Landsbykirker«. Der er ikke her tale om nogen systematisk skildring af de nordslesvigske kirkers arkitektur, det er mere kirkernes indre udstyr, der interesserer ham. Værket kan ikke sammenlignes med Haupts store bog: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein. Det er helt anderledes end dette i anlæg og udførelse; i modsætning til Haupts tørre systematik males der her med en bred kulturhistorisk pensel.

Men Carsten Petersens hovedværk blev dog ikke denne bog, men »Slesvigske Præster«, som han i 1938 lod trykke paa egen bekostning i 200 eksemplarer og udsendte til alle sognekald i Nordslesvig. Dette værk giver en indgaaende skildring af de slesvigske præsters kaar indtil 1920. Det er bygget paa et meget omfattende kildestof, men mangler desværre kildehenvisninger. Det kan i ydre udstyr virke ret ejendommeligt, allerede de første ord: »Set med mine egne Øjne. Skrevet med min egen Haand. Trykt paa min egen Bekostning« virker lidt kun-

stigt; ligeledes de to mottoer til hvert af kapitlerne, hentet fra Shakespeare og Søren Kierkegaard. Men har man læst værket, glemmer man alt dette. Man kan i mangt og meget være uenig med forfatteren i hans syn paa forholdene, de fleste vil sikkert ikke sjældent blive ægget til kritik. Men man kan ikke andet end blive grebet af det selvstændige syn paa udviklingen og den store viden. Sproget er meget personligt, sommetider maa-ske ikke helt fri for maner, men alligevel af en saadan styrke og skønhed, at man ofte gribes og føler, at man her staar overfor en af de faa, der fortjener titlen en sprogets mester. Selvom værket har mangler, vil det dog blive staaende som et af de værdifuldeste bidrag til Sønderjyllands historie fra tiden mellem de to verdenskrige. Det er en stor berigelse af vor historiske litteratur, og for de nærmeste aar før 1920 er det et meget vigtigt primært kildekrift til sønderjysk kirkehistorie. Det vil bevare Carsten Petersens navn igennem generationer.

J o h a n H v i d t f e l d t.

Litteratur fra aarene 1940-41
vedrørende
Sønderjyllands historie.
Af **Johan Hvidtfeldt** og **Aage Bonde**.

I den følgende oversigt er det hensigten at redegøre for den litteratur angaaende sønderjysk historie, som er udkommet i aarene 1940 og 1941. Lignende oversigter skulde derefter fremkomme i Sønderjydske Aarbøger hvert andet aar. De værker og artikler, der omtales, vil almindeligvis ikke blive kritisk bedømt, men indholdet karakteriseres i nogle faa ord. Fuldstændighed er tilstræbt med hensyn til de vigtigste afhandlinger, mens der fra populære periodiske skrifter kun er medtaget saadanne artikler, som indeholder virkelig originalt stof, eller hvori selvstændige synspunkter gøres gældende. Det kan dog ofte være vanskeligt at trække grænsen mellem væsentligt og uvæsentligt, men det pointeres, at oversigten ikke blot henvender sig til videnskabsmænd, men ogsaa — og især — til alle, der har interesse for sønderjysk historie, tidshistorie saavel som personalhistorie og lokalhistorie. Artikler i »Heimatblätter aus Nord-schleswig«, »Die Heimat« og »Sønderjydske Maanedsskrift« er derfor ogsaa medtaget i ret betydeligt omfang.

Da fuldstændighed som sagt er tilstræbt, har vi anset det for rigtigst ogsaa at omtale det stof, som findes i Historisk Samfunds publikationer (Sønderjydske Aarbøger, Sønderjydske Maanedsskrift m. m.), ligesom ogsaa værker, der tidligere har været anmeldt i Sønderjydske Aarbøger, er med i oversigten, idet der gives en henvisning til anmeldelsen. Selvom der er gjort et betydeligt arbejde for at faa alt med, vil et og andet dog sikkert være undgaaet vor opmærksomhed; det er meningen, at saadanne mangler skal afhjælpes ved nogle tilføjelser i forbindelse med den næste oversigt.

Med hensyn til den geografiske afgrænsning af det omraade, hvorfra stoffet er medtaget, kan det siges, at hovedvægten er lagt paa Nordslesvig, og at rent lokalhistorisk stof vedrørende frisiske egne eller omraader, som altid har været tyske, almindeligvis ikke er medtaget. Fra det tidligere danske Sydslesvig er kun omtalt mere centrale afhandlinger.

Naar omtalen af de enkelte artikler og især af de større værker gøres saa kort, som tilfældet er, skyldes det, at vi haaber, at de litteraturoversigter i Sønderjydske Aarbøger, som blev paabegyndt med Dr. Finks oversigt over den nyere tyske litteratur, ogsaa maa blive fortsat i fremtiden. I disse vil de mere centrale værker da blive gjort til genstand for en indgaaende

kritisk vurdering. En oversigt over den arkæologiske litteratur er under udarbejdelse.

Den tid, vi lever i, har paa en maade gjort det lettere at udarbejde denne oversigt, idet stoffet fra tysk side er mindre omfattende end under normale forhold. Naar saadanne igen indtræder, vil oversigten forhaabentlig faa større værdi, end tilfældet er med denne — det første forsøg. Paa den anden side maa det dog fremhæves, at krigen har gjort det vanskeligt at faa fat i den litteratur, som skulde gennemgaaes.

Følgende forkortelser er benyttet:

Heimbl. 1940: Heimatblätter aus Nordschleswig 1940.

Der S.-H.: Der Schleswig-Holsteiner.

Sdj. Aarb.: Sønderjydske Aarbøger.

Sdj. Mdsskr.: Sønderjydske Maanedsskrift.

Zeitschrift: Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte.

Litteraturoversigter og sønderjysk historieskrivning.

En meget tiltrængt oversigt over den tyske litteratur vedrørende Sønderjylland i aarene efter 1933 er givet af Troels Fink: Slesvig-holstenske bidrag til Sønderjyllands historie i de sidste 10 aar (Sdj. Aarb. 1941). Om sønderjysk historieskrivning, et hidtil uopdyrket emne, foreligger der nu en undersøgelse, der dog kun omfatter det 16. og 17. aarhundrede: Vilhelm la Cour: Historikeren og Sønderjylland. (anmeldt Sdj. Aarb. 1942).

Arkæologi og forhistorisk tid:

Den arkæologiske forskning har baade i Danmark og i Tyskland gennemgaaet en stærk udvikling i de senere aar, og det er efterhaanden en omfattende litteratur, der findes om de forhistoriske tider. Lederen af museet i Haderslev H. Neumann har i artiklen: Nogle nedgravede Stenkamre fra Haderslev Amt (Fra Danmarks Ungtid. Arkæologiske Studier til Johannes Brøndsted paa 50-Aarsdagen, 1940) behandlet forskellige fund, bl. a. fra Bovlund. De udgravede kamre har megalitisk karakter, men er antagelig paavirket af enkeltgravfolkene. Maaske kan de vise, at megalitfolkene har haft stærkere bebyggelse mod vest, end man hidtil har antaget. Samme forfatter har redegjort for Udgravning af en Jættestue i Grarup (Sdj. Mdsskr. 1941), mens K. Thorvildsen i: Dyssetidens Gravfund i Danmark (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1941) har foretaget en indgaaende gennemgang af dyssetidens fund og paavist, at der paa grundlag

af gravtypernes og oldtidsformernes fordeling kan skelnes mellem forskellige omraader, bl. a. et syddansk, omfattende Sønderjylland og øerne undtagen Bornholm. J. Raben, den kyn-dige kender af Sønderborg amts arkæologi, har i: Oldtids-minder (Sdj. Mdsskr. 1940) behandlet soldyrkelsen og dens indflydelse paa oldtidens kunst samt forskellige problemer ved-rørende dyssetiden (især paa Als), mens Chr. Lund i: Gulde-vejen (Haderslev Samfundets Aarsskrift 1940) har skildret den ældre broncealderens handelsvej gennem Haderslev amt (omtrent fra Esbjerg til Hoptrup), som er markeret ved en række gravhøje fra broncealderen og mange værdifulde metalfund. I: Mand-sdragter i Broncealderen (Fra Nationalmuseets Ar-bejdsmark 1940) har H. C. Broholm kort omtalt forskellige sønderjydske fund i Toppehøje ved Bolderslev og Hennekesdam i Jels sogn samt Lille Dragshøj i Højrup sogn. Fra Sdr. Brarup i Angel foreligger der en række undersøgelser: Un-ter-suchung en am Thorsberger Moor (Offa 1940) hvor O. Rochna har givet en kronologisk oversigt over oldtidsfundene i egnen omkring Torsbjerg Mose, mens S. Tischer har skil-dret udgravningerne i Sdr. Brarup 1937 og Karl Schla-bow har redegjort for nogle tekstilfund, gjort ved disse udgravninger. Professor Grüss har ved en kemisk-biologisk undersøgelse af indholdet af en bronceskaal fra de samme fund vist, at meget taler for, at de døde har faaet stærkt øl, iblandet honning, samt hvedebrød med i graven.

Om guldhornene foreligger der flere undersøgelser. I Axel Nielsens afhandling: Guldhornene (Danske Studier 1940) paavises det, at hovedmotiverne paa begge horn er en bil-delig fremstilling af ugens syv dage. Undermotiverne symbo-liserer de øvrige tidsenheder: maaneder, uger og dage, mens en række figurer paa det korte horn maa antages at repræsen-tere astrologiske magter. Antagelig har hornene været benyttet som kalendere, og da guden Tyr spiller en fremtrædende rolle i udsmykningen, er det nærliggende at formode, at de har været knyttet til gudstjenesten ved et Tyrshov. Karl Martin Niel-sen har i: Tawido paavist, at tolkningen tawido=gjorde har paralleler i gotisk, mens Lis Jacobsen i: Jeg-Form-len (begge artikler i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1940) viser, at guldhornsindskriften maa være en magisk jeg-formel, samt at Hlewagastir er runemesterens eller guldsmedens herre, saa indskriften skal oversættes: Jeg Hlewagastir, Holtes søn, har ladet hornet gøre.

Karl Kersten: Ein wikingerzeitlicher Grabhügel bei Wedelspang, Kreis Schleswig (Offa 1940) fortæller om den udgravning af den ene af de to Ve-

delspangshøje, som foretoges i 1938, mens tre artikler: Karl Schlabow: *Textilfunde aus Haithabu*, Roar Skovmand: *Bericht über die Ausgrabung eines Grabhügels innerhalb der Hochburg von Hedeby* og Helmer Salmo: *Bericht über die Ausgrabung des Grabhügels 4 auf der Hochburg von Haithabu* (alle i Offa 1940) behandler forskellige problemer i forbindelse med Hedeby. Af danske forskere har Johs. Brøndsted i: *Dannevirke og Hedeby* (Danmarksposten) givet en kort oversigt over D. og H.s historie med inddragelse af den nyeste forsknings resultater.

En af de bedste kendere af den gamle jernudvinding her i landet, lærer Rasmus Mortensen, har i afhandlingen: *Jysk Jærn* (Jyske Samlinger 5 r. IV, 1940) givet en udførlig redegørelse for alle de forskellige problemer i forbindelse med den danske jernproduktion. Artiklen indeholder en oversigt over og redegørelse for samtlige fund, derimellem ogsaa en del sønderjyske, bl. a. i Møgeltønder, Bedsted og Nr.-Løgum.

Almindelig tidshistorie.

Af mere almindelige behandlinger kan nævnes nogle smaa artikler af Gudmund Schütte: *Nordslesvigs folkelige Stilling* (1941) indeholder en gennemgang af Asmus von der Heides *Nordschleswig-Fibel*, idet der sammen med dennes tekst gengives en efter dansk opfattelse rigtig formulering af de enkelte punkter. Rytmen i Forholdet mellem Dansk og Tysk og Slesvig-Holsteinismens Kurve. *Strejflys over en national-politisk Skæbnes Springflod og Fald* (begge i Sdj. Mdsskr. 1941) ridser hovedlinierne op i den historiske udvikling i forholdet mellem de to nationaliteter.

Ingvar Hammarströms artikel: *Fördraget med Holstein 1352—1361* (Svensk Historisk Tidsskrift 1940) behandler et forbund mellem de holstenske grever og de svenske konger Magnus og hans Søn Erik, et forbund som var rettet mod den fælles fjende Valdemar Atterdag. Hermann Kellenbenz har i: *Holstein-Gottorf, eine Domäne Schwedens* (Schriften zur politischen Geschichte und Rassenkunde Schleswig-Holsteins 4, 1940) redegjort for Gottorps udenrigspolitik 1657—1675, (omtalt Sdj. Aarb. 1941 side 251), mens Johs. Pedersen i artiklen: *Fra en »Genforeningsfest« i Tønder 1721* (Dansk teologisk Tidsskrift 1940) har skildret den festlighed paa Tønder slot 12. septbr. 1721, hvorved indlemmelsen af den gottorpske del af Slesvig blev fejret, og hvorunder amtets embedsmænd aflagde troskabsed til

kongen. Det store værk: *Kieler Studenten im Vormärz* (Festgabe der Stadt Kiel zum 275 jährigen Bestehen der Christian-Albrechts-Universität in Kiel, 1940), der er udgivet af Ludwig Andresen, indeholder en række bidrag til belysning af de politiske forhold i aarene før 1848. Først og fremmest er det selvfølgelig Kieler studenternes deltagelse i det politiske røre og i den tysk-nationale bevægelse, der kastes lys henover; andre af bogens bidrag behandler den mere selskabelige og studentikose side af studenternes færden. I: *Das Grenzland Schleswig und die deutsche Verfassungsbewegung* (Kieler Blätter 1940) redegør John Boyens for hertugdømmet Slesvigs deltagelse i den almindelige forfatningsbevægelse og for Nordslesvigs medleven i disse aars tyske bestræbelser. Nogen forstaaelse for Nordslesvigs oprindelige og altid bevarede danskhed og dermed for kernen i hele det historiske problem lægges der ikke for dagen. Da der i artiklen loves en udførlig videnskabelig redegørelse for hele spørgsmaalet, vil det være naturligt at vente med en nærmere omtale, til denne foreligger.

De af Justus von Olshausen under titlen: *Briefe aus Schleswig-Holsteins schwerster Zeit* (Zeitschrift 1940) udgivne breve stammer fra Bernhard Rathgens privatarkiv. Rathgen (1802—1880) var indtil 1848 ansat i Tyske Kancelli, men stillede sig under oprøret til den provisoriske regerings disposition. Brevene, der stammer fra tiden 1842—1853 og er vekslet mellem Rathgen og hans hustru, giver interessante oplysninger om den tysksindede embedsmands indstilling. Indtil 1848 er han loyal, og da oprøret er en kendsgerning, vakler han og holder længe fast ved den af oprørerne hævdede tanke om loyalitet overfor kongehuset.

Om de to slesvigske krige foreligger der en omfattende litteratur. Th. Bjerre har i: *Begivenheder omkring Kampen i Eckernförde* (Tidsskrift for Søværnen 1940) hævdet, at de der blev dømt som ansvarlige for kampens udfald, først og fremmest kommandør Garde, blev dømt af hensyn til den offentlige mening, og at generalkrigsrettens dom var uretfærdig. Hans artikel er paa et enkelt punkt blevet kritiseret af P. Holck: *Bemærkninger til »Begivenhederne omkring Kampen i Eckernförde«* (smstds. 1941, hvor ogsaa replik af Bjerre). Denne mener, at kaptajnløjtnant O. J. Marstrand ikke, som hævdet af Bjerre, har antændt ilden paa »Chr. VIII«, men at denne skyldes en gloende kanonkugle. Om begivenhederne ved Eckernförde handler ogsaa et par breve, udgivne af Willers Jessen: *Zwei Briefe aus der Dänenzeit* (Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft Schwansen, Amt

Hütten und Dänischwold 1941), mens E. Kühler i artiklen: Die Beschiessung von Friedrichsstadt (Der S.-H. 1940) har gengivet en samtidig beretning om det tyske bombardement af Frederiksstad, som gik forud for den mislykkede storm. Det vigtigste bidrag til belysning af krigen i 1864 er uden tvivl Otto Scheel: Dannewerk und Düppel auf politischem und strategischem Hintergrund (Schriftenreihe zur Volkstumsarbeit 10, 1940), som giver en rolig og saglig vurdering af de krigerske begivenheder med en smuk anerkendelse af den danske tapferhed i kampen om Dybbøl og en virkelig forstaaelse af den folkelige betydning, som disse kampe har faaet i Danmark. Herman Hagenahs opsats: Das dänische Heer am Dannewerk (General de Meza). Eine Buchbesprechung (Zeitschrift 1940) er en anmeldelse af generalstabens bog om hæren ved Dannevirke 1864. Hagenah gennemgaar dette værk og den ældre litteratur, men tager ikke selvstændig stilling til problemerne. Knud Olrik har udgivet Kaptajn Nørgaards Dagbog fra 1864 (Sdj. Aarb. 1940) og J. Raben: Nogle Dagbog-Optegnelser fra Krigen 1864 (Sdj. Aarb. 1941) som er skrevet af gaardejer Henrik P. Hansen paa Dybbølmark og C. H. Clausen, Broager Mølle. Samme forfatter har i: Veteraner fra 1864 fortæller (Sdj. Mdsskr. 1941) gengivet et par kortere erindringer. J. Carl Christensens udgave af: En menig Soldats Optegnelser fra Krigen 1864 (Fra Ribe Amt 1941) indeholder skildringer af kampene ved Dannevirke, tilbagetoget herfra og kampene paa Dybbøl 14.—19. april 1864. Fra tysk side foreligger et enkelt bidrag: Major von Beerens Heldentod am 18. April 1864 (Heimbl. 1940); von Beeren faldd under stormen paa Dybbøl; et brev fra kaptajn von Falkenstein, der fortæller om hans død, giver bidrag til kampens historie.

En udførlig redegørelse for mindesmærkerne over dem, der faldd i de slesvigske krige, er givet af Hector Boeck: Danske Mindesmærker og Kriegergrave i Sønderjylland fra Krigene 1813, 1848—50 og 1864. (1940). I denne forbindelse kan ogsaa nævnes J. Rabens oversigter over Faldne og døde Nordslesvigere ved 21. Regiment 1864 og Faldne og døde Nordslesvigere ved 10. Infanteri Regiment under Krigen 1864 (Sjd. Mdsskr. 1940) samt den redegørelse for Dybbølfredningen, som J. Raben og M. O. Ræder har givet i artiklen: Dybbøl Banke (Sdj. Mdsskr. 1940).

I artiklen Schleswig-Holstein im Jahre 1851 (Der S.-H. 1941) hævder Herm. Hagenah, at det ikke var det militære nederlag ved Isted men de storpolitiske forhold, som tvang

landsforsamlingen til at beslutte sig til at nedlægge vaabnene. Preussen var under engelsk tryk blevet nødt til at opgive oprørernes sag. Om de politiske forhold i aarene 1863—1864 er der blevet fremlagt et ret udførligt materiale. Aage Friis har udgivet: *Kong Oskar II's Breve til Henning Hamilton* (Danske Magazin 7. r. II). Et vigtigt kildestof er Aage Friis og Just Rahbeks udgave af *A. F. Krieger, D. G. Monrads og P. Vedels indbyrdes Brevveksling 1846—1888* (Danske Magazin 7. r. III). Den vigtigste del heraf er korrespondancen mellem Krieger og Vedel, der især giver værdifulde oplysninger om Londonkonferencen; publikationen indeholder iøvrigt ogsaa bidrag til belystning af datidens opfattelse af de statsretslige forhold. Paul Mechtler har i: *Die öffentliche Meinung in Österreich zur schleswig-holsteinischen Frage 1863—64* (Zeitschrift 1941) redegjort for de østrigske partiers stilling til det slesvigske spørgsmaal. Der var ingen begejstring i Østrig ved krigsudbruddet. De enkelte partier søgte kun deres egen fordel, og mange andre motiver end de tyske-nationale spillede ind. De konservative holdt fast ved forbindelsen med Preussen, de liberale var modstandere af Bismarck, og Madjarene sympatiserede med den tyske bevægelse i Slesvig og Holsten, fordi man haabede, at Østrig gennem en deltagelse i kampen kunde komme ud i et uføre, mens Tjekkerne ønskede, at Østrig blev holdt borte fra stortysk politik. Under titlen: *Briefe aus der Befreiung Schleswig-Holsteins* (Zeitschrift 1941) har Justus von Olshausen fortsat udgivelsen af brevene fra Rathgens privatarkiv (se foran). Rathgen var i tiden mellem krigen i Weimar regeringens tjeneste, men opholdt sig fra decbr. 1863 i hertugdømmerne som raadgiver for den saksiske civilkommissær von Könnertitz. Brevene giver især oplysning om forbundskommissionens virksomhed og om dannelsen af den hertugelige landsregering, og man faar gennem den et godt indtryk af modsætningerne indenfor hertugdømmernes tyske befolkning. Rathgen er afgjort ingen tilhænger af Preussen, mod hvem der findes mange skarpe udfald, bl. a. udtrykt i verset: *Das Opfer fällt, die Raben steigen nieder*. I *Ludwig Friedrichsen: Lebenserinnerungen* (o. 1941) fortælles om hertugen af Augustenborg 1863—1864, i hvis regering forfatteren var sekretær.

Fra fremmedherredømmets tid foreligger der nogle mindre brevsamlinger. H. F. Petersen har udgivet: *Breve fra Gustav Johannsen til A. Regensburg* (Sdj. Aarb. 1940) og *Troels Fink: To Breve fra H. P. Hanssen til Ludvig Schrøder* (Dansk Udsyn 1941). De sidste, der

begge er fra 1884, fortæller om det foredragsliv, der var begyndt paa Sundeved, og om de vanskeligheder, man mødte fra tysk side. Fr. Schrøders udgave af Breve til Ludwig Schröder fra sønderjydske Politikere (Dansk Udsyn 1941) indeholder breve fra H. P. Hanssen, Jens og Marie Jessen. Af størst interesse er H. P. Hanssens breve, der bl. a. handler om en tysk journalists og en tysk politikers besøg paa Askov, om Herrnhutismen og om højskolesagen i Tyskland.

Martin N. Hansen har i en populær skildring: Dansk Selvhævdelse i Sønderjylland fra Køllertiden til Genforeningen (1941) givet et billede af danskhedens kaar under den sidste periode af fremmedherredømmet. En del Sønderjyder lærte i disse aar af egen erfaring de preussiske fængsler at kende. De to tidligere journalister Nic. Svendsen og Thade Petersen har under fællestitlen: Minder fra Fængslet i Slesvig ved Aarhundredskiftet (Sprogforeningens Almanak 194) fortalt nogle erindringer fra deres fængselstid. I D. S. K. 1914—18 (1941), foreningen Dansksindede sønderjydske Krigsdeltageres Aarbog, findes talrige bidrag til belysning af de danske Sønderjyders kaar under krigen paa de forskellige fronter — minder der baade rummer alvor og munterhed. Den tyske sikringsstilling gennem Nord-slesvig under verdenskrigen er blevet skildret af Jes Christiansen i: Deutsche Sicherungsstellung Nord während des Weltkrieges (Deutsch. Volkskalend. 1940).

Til forstaaelse af tiden fra vaabenstilstanden til genforeningen findes der et værdifuldt materiale i P. J. Refshauges erindringer udgivet under titlen: Bonden der blev Landraad (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland 2, 1941). Til selve afstemningstidens historie er der givet nogle bidrag. Det vigtigste er: Ernst Schröder: Zwischen Hadersleben und Flensburg (1940), der indeholder erindringer fra afstemningerne i 1. og 2. zone. Nævnes kan ogsaa: Erich Schlaikier: Während der Abstimmung in Nordschleswig (Deutscher Volkskalender 1940) og Andreas Petersen (betjent i plebiscit-korpset): Fra Plebiscit-Tiden i Flensborg (Sønderjysk Jul 1940). Fra P. A. Calløsen foreligger en redegørelse for omlægningen af det økonomiske liv efter genforeningen: Overgangen fra tysk til dansk økonomi (Sønderjysk Købmandsblad 1940, ogsaa som særtryk).

Der foreligger endnu ingen samlet og indgaaende skildring af de lykkelige aar fra 1920—1940, der nu tilhører historien; men forskellige bidrag har efterhaanden set dagens lys. H. Lausten-Thomsen giver i: Fra tyve gode år (Smaa-

skrifter tilegnede Professor Dr. phil. Aage Friis, 1940) en oversigt over udviklingen paa de forskellige kulturelle og økonomiske omraader i dette tidsrum, mens en række af landsdelens ledende mænd under fællestitlen: *Træk af Udviklingen i Nordslesvig 1920—40* (Folkung-Bladet 1940) har redegjort for de forskellige sider af livet i Nordslesvig gennem de tyve aar; Anna Kjems' artikel: *Den sydslesvigske Kvindeforening* (Slesvigske Kvinders Julebog 1941) skildrer denne forenings virke i Aarene 1922—1941. Fra tysk side foreligger der en oversigt over det arbejde, der er udført fra mindretallets side: *Die deutsche Volksgruppe in Nordschleswig. 20 Jahre Volkstumsarbeit an der Nordgrenze des Reiches* (1940), en redegørelse, som ikke kan siges at være baaret af udpræget objektivitet i omtalen af den nationale modstander, hvis styrke man dog anerkender. I denne forbindelse maa ogsaa nævnes to værker, som paa en ejendommelig maade bærer vidnesbyrd om modsætninger indenfor det tyske mindretal. Chr. Paysen: *Der Nationalsozialismus als Weltanschauung im Grenzland* (1941) og Chr. M. Carstensen: *Nordschleswigs Sendung im grossgermanischen Reich* (u. a.). Undertitlen i Carstensen's bog: *Ein Beitrag der Front zur Verständigung zwischen Deutschland und Dänemark* fortæller, hvad de to forfatters hovedtanke er; dog maa det tilføjes, at forstaaelsen mellem Danmark og Tyskland skal finde sted paa national-socialistisk grundlag, og det demokratiske Danmark faar læst og paaskrevet. De er paa dette som paa andre punkter i overensstemmelse med de anskuelser, som hævdes af Fritz Clausens nationalsocialistiske parti, og som er fremsat i et par aktuelle pjecer fra 1939. Baade Paysen og Carstensen er modstandere af den officielle ledelse af mindretallet; stærkest kommer modsætningen dog frem i Carstensen's bog, f. eks. i hans skarpe kritik af P. Kraghs mærkelige befolkningsteorier, som bl. a. er kommet til udtryk i denne forfatters lille opsats: *Trotz Ueberfremdung und Abwanderung, Stärkung und Kräftigung der Volksgruppe* (Deutscher Volkskalender 1941). De Krag'ske teorier har, som det gang paa gang er vist i den danske dagspresse, intet som helst grundlag i virkeligheden. Af aktuell nationalpolitisk Karakter er ogsaa et par pjecer af A. Svensson: *Dansk og Tysk ved Grænsen. En Linje fra Nationalitetskampen* (1940) og *Midt i en Jerntid. Artikler og Taler under Besættelsen* (1941), der indeholder forskellige artikler og foredrag, som forfatteren har skrevet og holdt i aarene 1931—1941, og hvis hovedlinie er den, at han i disse aar har søgt at indtage en for-

staaende stilling overfor mindretallet. Han har hævdet, at de skal betragtes og behandles som naboer, men tager i skarpe udtryk afstand fra ensidig propaganda fra modstanderens side.

Med den 9. april 1940 blev der sat et punktum for en epoke i Sønderjyllands historie. De fleste af de militære begivenheder, der fandt sted den dag, foregik paa sønderjysk jord. Af de forskellige smaaskrifter, der behandler disse, er der især grund til at nævne bogen: 9. April skildret i Breve fra danske Soldater, som er udgivet af Arne Stevns. Der er i denne fremlagt en del værdifuldt kildestof, der belyser selve kamphandlingen og samtidig fortæller om stemningen hos de unge danske mænd, som den dag satte deres liv ind for deres land.

Aandelig kultur:

Om de sønderjydske sprogforhold foreligger en undersøgelse af Jakob Petersen: Det danske Sprogs Stilling i 1830 (Sprogforeningens Aarsberetning 1939—40), hvori det søges fastslaaet, hvorledes de sproglige forhold var i Syd- og Mellemslesvig, da skismaet mellem tysk og dansk begyndte. Det bør ogsaa nævnes, at Chr. Paulsens bekendte værk: Det danske Sprog i Hertugdømmet Slesvig er kommet i ny udgave (Sønderjydske Maanedsskrifts Nytryk 1). Til belysning af de sydslesvigske sprogforhold i den nyeste tid har Paul Selk givet en del nye bidrag i et tillægsbind (Beiträge zur Heimatforschung 4, 1940) til sin store undersøgelse fra 1937. Heri behandles bl. a. de sproglige forhold i Flensborg by, høernesproget i grænseomraadet, samt sprogforhold og danske mindretalsskoler. Bogen er ledsaget af kort, der viser, hvorledes høernesproget fordeler sig paa de forskellige sprogformer. Selvom der maaske kun diskuteres om bogens resultater — sprogstatistik er jo et meget vanskeligt emne — saa er der næppe tvivl om, at det danske talesprog, som paavist af Paul Selk, er i tilbagegang syd for grænsen. Selk har behandlet nogle af de samme problemer i artiklen: Ueber die Dynamik des Sprachenwechsels südlich der Versaillergrenze. (Der S.-H. 1940), hvori han paaviser forskellen mellem de voksnes og børnenes sprog. I S.-Løgum talte i 1932 over 50% af de voksne dansk, mens højtysk var fremherskende hos børnene. Højtysk fortrænger det danske og fortrænges selv af plattysk, og naar sprogkampen er afsluttet, er sproget næsten udelukkende plattysk.

I forbindelse med sproget maa ogsaa nævnes nogle sproghistoriske afhandlinger. Francis P. Magoun har i: Field and the Name of the Eider (Namn och Bygd

1940) prøvet at tolke de gamle navne. Han mener bl. a. at Fifel har været Ejderens oprindelige navn. Egi (i Egidor, den plattyske navneform) betyder antagelig frygt; den nordiske form Ægisdyr betyder Ægirs port og er en folkelig etymologi. Højsebjerg Paulsen har i: Sønderjyske Stednavne (Sdj. Aarb. 1940) i meget skarpe udtryk kritiseret den store udgave af Sønderjyske Stednavne, især paa grundlag af materiale fra Ø.-Løgum sogn, mens H. Krogi: Bemærkninger til Sønderjyske Stednavne i Aller Sogn (Sdj. Aarb. 1941) har givet nogle smaa tilføjelser til samme værk. Ogsaa enkelte stednavne behandles i forskellige artikler: J. Langfeldt: Kielseng bei Flensburg (Namn och bygd 1940) paaviser, at dette navn maa være sammensat af eng og det gamle danske personnavn Ketel og i: Drei (Namn och bygd 1941) fremsætter han den hypotese, at betegnelsen drej (bl. a. paa Kegnæs, Holnæs og Ærø) skal forklares ved, at man har kunnet drage skibene over disse landtunger. Ludwig Andresen redegør i: Wolfstrasse — Wulfstrasse — Uldgade in Tondern (Heimbl. 1940) for det gamle gadenavn i Tønder, som han mener er opkaldt efter en person Wulff og intet har med uld at gøre. Broder Grandt har i: Trint (Die Heimat 1940) hævdet, at denne betegnelse for mindre dele af et herred, som bl. a. forekommer i Flensborg amt, ikke betyder en trediedel, men »fraskilt stykke«. Hans forklaring er dog næppe holdbar.

Wilhelm Hahn fortæller i: Schleswig-holsteinische »Volksbücherei« in alter Zeit (Der S.-H. 1941) om en læseforening, som i 1839 blev oprettet i Jels sogn. En værdifuld redegørelse for biblioteksvæsenets udvikling i nyere Tid er givet af Jakob Petersen: Oversigt over Biblioteksvæsenet i Sønderjylland fra 1920—41 (Sdj. Msskr. 1941).

Indenfor kunsthistorien er det først og fremmest arkitekturen, som lægger beslag paa opmærksomheden. Vilhelm Lorenzen har i: De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie (De danske Klostres Bygningshistorie 11, 1941, anmeldt i Sdj. Aarb. 1942) behandlet flere af de største sønderjyske klostre; domkirken i Slesvig er bleven genstand for indgaaende behandling af Alfred Stange: Der Schleswiger Dom und seine Wandmalerei (1940, anmeldt i Sdj. Aarb. 1943). Freerk Høye Hamkens hævder i artiklen: Knut der Grosse — Knut der Heilige — Knut Lavard. Zur Datierung des Schleswiger Doms (Die Heimat 1940), at det maa antages, at det er Knud Lavard, som har bygget kirken, mens Willy

Krogmanni: Die Schleswiger Truthähne (1940) behandler den komiske affære med de kalkunske haner, som var malet under et kalkmaleri i domkirken fra ca. 1300, og som man antog for samtidige med dette. Men kalkunerne kom først til Europa efter Amerikas opdagelse. Stor opstandelse, som afløstes af smil, da det blev fastslaaet, at kalkunerne var malet i — 1890. Om enkelte kirkers bygningshistorie foreligger oplysninger i Martin Madsen: Hviding Kirkes Historie (Sdj. Mdsskr. 1940), der ogsaa giver udførlig besked om kirkens inventar, og M. P. Dehn: Die St. Marienkirche in Uk und ihr Glockenturm (Heimbl. 1940). En særlig side af den kirkelige kunst er behandlet af M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige Døbefonte (1941), en meget omfattende og indgaaende skildring, som i en almindelig del gennemgaaer de forskellige problemer i forbindelse med døbefontene og i en speciel del redegør for de enkelte fonttyper. Døbefonte sydfor Kongeaaen er selvfølgelig ogsaa medtaget; et særligt kapitel behandler de sønderjyske rankefonte. Ludwig Andresen har redegjort for Tønder kirkeorgels historie i artiklen: Die Geschichte der Orgel in der Christkirche in Tondern (Heimbl. 1940).

Af skildringer, der behandler den verdslige arkitektur, foreligger der kun en enkelt: H. Kellenbenz: Die Schicksale des Gottorfer Schlosses in der Zeit der dänisch-gottorfischen Auseinandersetzung 1658—1720 (Zeitschrift 1941), hvor slottets historie er skildret paa baggrund af de politiske og militære begivenheder.

De sønderjyske billedskærere er biograferet i Chr. Damm: Biografier over slesvigske Billedskærere (1941), mens J. Raben har behandlet nogle alsiske billedskærere og billedhuggere og deres værker i: Barock-Arbeiten heimischer Handwerker in Alsen er und Sundewitter Kirchen (Heimbl. 1940) I: Werke eines Flensburger Bildhauers in nordschleswigschen Kirchen (Heimbl. 1940) har samme forfatter fortalt om den kendte Heinrich Ringerincks værker i nordslesvigske kirker. Jørgen Paulsens artikel: Om nogle sønderjyske Sølvarbejder fra Augustenborg Slot (Sdj. Aarb. 1940) redegør for nogle augustenburgske sølvsager, som er erhvervet af Frederiksborg museum. I artiklen: Om nogle danske Kunstnere og deres Billeder fra de slesvigske Krige (Sdj. Mdsskr. 1941) behandler samme forfatter en række af de danske kunstværker, som skildrer mænd eller episoder fra de to slesvigske krige. August Kriegers lille skitse: Der Maler Jes Jes-

sen, A p e n r a d e (Heimbl. 1940) handler om Eckersbergs læremester.

Den sønderjyske litteraturhistorie har ikke mange dyrkere. Nævnes bør dog et par artikler af Aug. F. Schmidt: Det haver saa nyeligen regnet (Sdj. Mdsskr. 1941), skildrer baade den fra Svejts stammende folkevise og Johan Ottosens smukke digt. I Forfatteren Hother Tolderlund (Sdj. Aarb. 1941) gennemgaas den del af T.'s forfatterskab, hvor sønderjyske emner eller begivenheder, knyttet til Sønderjylland, optager hovedpladsen.

Om retsvæsnet foreligger der kun faa undersøgelser. Eugen Wohlhaupters: Beiträge zur rechtlichen Volkskunde Schleswig-Holsteins I. (Nordelbingen 1940) behandler gamle retssædvaner, sæd og skik og forskellige ting, som har tilknytning til retsvæsnet, saasom tingsteder, skampæle, hyplaner og befæstningsanlæg. Den indeholder mange værdifulde oplysninger, men da Holsten spiller en saa fremtrædende rolle i fremstillingen, tages der altfor lidt hensyn til, at Slesvig var dansk kulturomraade; dette gælder bl. a. redegørelsen for forholdet mellem dansk og tysk retssprog, som er ganske uselvstændig og utilfredsstillende. Die erste studierte Hardevögte im Amt Hadersleben (Die Heimat 1940) af Th. O. Achelis handler især om slægten Holm, hvis medlemmer i fire generationer var herredsfogder i Gram herred. De ældre slægtled var ustuderede, medens slægtens yngste medlem havde studeret jura. Det nævnes, at Hans Nissen Keding (immatrikuleret Kiel og Jena 1685) var den første studerede herredsfoged i Haderslev amt. Johan Hvidtfeldt har i: Forbrydelse og Strafi det 17. a a r h u n d r e d e s A a b e n r a a (Aabenraa Statsskoles Elevforenings Aarsskrift 1940) skildret visse sider — især de mere uhyggelige — af retsudøvelsen i 1600 tallet, bl. a. hekseforfølgelser og pinligt forhør.

Kirkehistorien har nu som før mange udøvere i Sønderjylland. I: Bidrag til belysning af de kirkelige forhold i Vestslesvig omkring 1650 (Sdj. Aarb. 1941) har Johan Hvidtfeldt redegjort for en del kirkelige problemer, saasom Vestslesvigs administrative forhold, præsternes kaldelse og økonomiske forhold, egnens moralske habitus og kirkernes økonomiske kaar. Barthold Chr. Ægidius og Varnæs Salmebogen er behandlet i to artikler af Thomas Kaufmann og H. Lausten-Thomsen (Sdj. Mdsskr. 1941). Det vigtige spørgsmaal om præsternes uddannelse er taget op til drøftelse i to smaa undersøgelser. I Th. O. Achelis: Die Universitätsstudien der

Geistlichkeit des Schleswiger Bistums 1767 (Jomsburg 1940) oplyses det, at af de 198 præster, som i 1740erne var i provstierne Haderslev, Flensborg, Husum-Bredsted, Tønder og Gottorp-Hütten, havde de 49,5 % været i Jena, 29 % i Kiel, 16 % i Halle, 16 % i København og 12 % i Wittenberg. Fra 1767 foreligger der oplysning om 243 slesvigske præster, hvoraf 107 havde frekventeret universitetet i Jena, 71 havde været i København, 45 i Kiel, 42 i Halle, 19 i Rostoch, 17 i Göttingen og 11 i Wittenberg. Gennem en skildring af sine egne læreaar giver H. Wind i: Nordslesvigske Præsters Uddannelse før Verdenskrigen (Ribe Stifts Aarbog 1940) et indtryk af, hvorledes de sønderjydske præster i udlændighedens sidste periode blev forberedt til præstegerningen. Selve kirkerne, deres bygninger, inventar og jordiske gods er genstand for undersøgelse i Carsten Petersens to artikler: Kirker i Tønder Provsti og Kirker i Aabenraa Provsti (Sdj. Aarb. 1941), mens de gamle præstegaarde behandles i Th. O. Achelis: Alte Pfarrhöfe in Nordschleswig (Heimbl. 1940). Den ældste nu bevarede præstegaard findes i Ubjerg sogn (bygget 1675), de næstældste paa Als (Svenstrup og Notmark). Fra det 17. aarhundrede er der bevaret 6 præstegaarde, fra det 18. ialt 20. I pastor H. Grønningss skildring af Aabenraa bys kirkelige historie: Alte Nachrichten über die Kirchengemeinde Apenrade (Heimbl. 1940) er fremstillingen, der kun omfatter visse tidsafsnit, samlet om enkelte fremtrædende skikkelser som Georg Hübschmann, Troels Arnkiel og J. A. Rehhoff.

Kieler universitetet har i 1940 fejret sit 275-aarige jubilæum med udsendelsen af et Festschrift zum 275-jährigen Bestehen der Christian-Albrechts-Universität Kiel (1940), hvori Otto Scheel giver en oversigt over universitetets historie, mens Gottfried Ernst Hoffmann skildrer Casper v. Saldern og Detlev Reventlow og deres betydning for universitetet i det 18. aarhundrede. Desuden findes der en del historiske oplysninger om de forskellige fakulteter og Universitetsbiblioteket. Under kapitlet om det medicinske fakultet redegøres der for den ældre udvikling af jordemodervæsenet, mens universitetets rektor, professor Ritterbusch i et afsluttende kapitel giver en oversigt over universitetets udvikling i det sidste tjaar.

Om Slesvigens universitetsbesøg foreligger der efterhaanden en omfattende litteratur, som næsten udelukkende skyldes Th. O. Achelis. En oversigt herover er givet af Klaus Witt: Neue Forschungen über Universitätsbesuch schleswig-holsteinischer Studenten

ten in früheren Zeiten (Der S.-H. 1940). I artiklen: Schleswigsche Studenten auf der Universität Strassburg bis zum Verlust der Stadtfreiheit 1621—1685 (Der S.-H. 1940) har Achelis paavist, at et stort antal Slesvigere — især jurister — søgte til Strasborg i disse aar, mens Alb. Schrøder i opsatsen: Studenten aus Apenrade, Hadersleben u. Tondern an der Leipziger Universität (Heimbl. 1940) har meddelt navnene paa de studenter fra skolerne i Aabenraa, Haderslev og Tønder, som har besøgt Leipziger universitetet.

Om latinskolerne i det 16. aarhundrede handler Th. O. Achelis: Die Universität Wittenberg und die Gründung evangelischer Lateinschulen im Herzogthum Schleswig (Der S.-H. 1940). Af de 21 mænd, som i reformationsaarhundredet har haft ansættelse ved slesvigske latinskoler, er 11 sønderjyder, tre af ukendt oprindelse og resten nordtyskere. 11 havde studeret i Wittenberg. Om latinskolen i Haderslev findes der en række forskellige artikler, som næsten alle skyldes Th. O. Achelis. En del mindre: Die Gründung des Haderslebener Johanneums, Magister Johannes Boch, der älteste Rektor des Haderslebener Johanneum, Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums im 18. Jahrhundert og Schüler des Haderslebener Johanneum aus dreieinhalb Jahrhunderten findes i Heimbl. 1940. I den sidste paavises det bl. a., at en del af Haderslevstuderterne senere hen har faaet deres virke nordpaa. I: Briefe von Gregor Wilhelm Nitsch an das Lehrerkollegium des Haderslebener Johanneums (Zeitschrift 1941) udgiver Achelis et par breve, som Nitsch, der var regeringens tilsynsførende med det højere skolevæsen, skrev til lærerkollegiet, og hvori han udtaler sig imod kongens bestemmelse af 1847 om, at skolesproget skulde være dansk. I regulativet af 28. jan. 1848 fastholdtes dog det danske skolesprog. Skolens lukning den 3. marts 1864 efter Tyskernes indmarch i Haderslev behandles af samme forfatter i en rede-gørelse: Die Schliessung der Haderslebener Gelehrtenschule (Zeitschrift 1941). Det var de tysksindede borgere, som forlangte lukningen, og Fr. Lübker, som havde faaet kommissarium til at undersøge skolens forhold, gav dem medhold. Lukningen var dels begrundet med, at der havde fundet overgreb sted mod elever fra tyske hjem, og dels med at undervisningen i saglig henseende var meget daarlig, idet hele hovedvægten blev lagt paa det nationalt-propagandistiske. I forbindelse med denne artikel bør ogsaa læses det klageskrift,

som fire tyske Haderslev borgere den 14. februar 1864 indsendte til Oberst von Cordt, og hvori der fremføres flere eksempler paa paastaaede overgreb mod tyske elever. Det er udgivet af Th. O. Achelis under titlen: *Eine Denkschrift von Haderslebener Bürgern von 14. Februar 1864* (Heimbl. 1940). Af livet paa skolen og dens lærere omkring 1890 har Carsten Petersen givet en morsom og sympatisk skildring: *Da vi gamle gik i Skole* (Haderslev Samfundets Aarskrift 1940). I Achelis' artikel om Haderslev Kommunitetets Alumner 1598-1713 (Personalhistorisk Tidsskrift 1941) meddeles navnene paa en del af skolens elever, og det undersøges, fra hvilke egne og samfundslag disse er kommet. En kort oversigt over Skolens gamle Stipendier er givet af Olav Christensen (Haderslev Samfundets Aarskrift 1941).

Vedrørende det almindelige skolevæsen findes der kun forholdsvis faa bidrag. Jakob Petersen har i: *Folkeskolen i Sønderjylland* (Sprogforeningens Aarsberetning 1940—1941) skitseret det sønderjydske skolevæsens udvikling med særligt henblik paa de nationale forhold. Det paavises, at hovedsynspunktet efter 1920 har været at give det tyske mindretal, hvad der tilkom det. Ved hjælp af et omfattende statistisk materiale opgøres styrkeforholdet mellem den danske og tyske skole i aarene 1920—1940. Aage Bondes: *Bidrag til skolevæsnets historie i de 8 sogne* (Vejle Amts Aarbøger 1941) skildrer skolevæsnets i den nordlige del af Tyrstrup herred i første halvdel af det 18. aarhundrede, mens H. Lausten-Thomsen: *I Sommersted skole 20. 12. 1939* (Sdj. Mdskr. 1940) ridser nogle faa hovedlinier i skolens udvikling op. I artiklen: *Winkelschulhalter* (Die Heimat 1941) har Th. O. Achelis givet en del oplysninger om vinkelskoleholderne i Haderslev, hvoraf flere — ligesom ogsaa i de andre nordslesvigske byer — stammede fra Tyskland. Over undervisningen i Aabenraa tyske højere døtreskole i 1870'erne kastes der lidt lys i Anni Ingermanns artikel: *Aus der Apenrader Schulgeschichte* (Heimbl. 1940). Lidt Skolehistorie fra Løgumkloster er fortalt af C. H. Friis (Sdj. Mdsskr. 1940).

Folkloren har især sit tilholdssted i Sdj. Mdsskr., hvor der er aftrykt en række folkeminder af forskellig art. Andreas Lorenzen har her udgivet: *Folkeminder fra Fjold Sogn og Folkeminder fra Hanved Sogn* (1940 og 1941), mens August F. Schmidt i: *Enderupskovs Aftægt* (1941) sammesteds gengiver fortællingen om, hvorledes gamle aftægtsfolk i Enderupskov blev behandlet, og Th. Kaufmann i:

Kosakvinteren fortæller om den folkelige overlevering vedrørende kosakkernes besøg i hertugdømmet Slesvig 1814 (1941). Samme forfatter har behandlet Sagnet om Junker Viggo fra Varnæs-Vig (1941), og Folkevisen om Povl Uge og Hans Blome er gengivet i en optegnelse af H. P. Hanssen (1941). I Gustav Fr. Meyers redegørelse: *Geburt und Taufe im Volksglauben Schleswig-Holsteins* (Nordelbingen 1940) fortælles om sæd og skik og overtro i forbindelse med fødsel og daab. Kun meget faa af oplysningerne stammer fra Nordslesvig. Ved at belyse et sagns opstaaen har Ludwig Andresen i: *Dürhus-Sagen* (Heimbl. 1940) givet et bidrag til bedømmelse af sagnoverleveringens historiske værdi.

Materiel Kultur.

Om Bondegaardene i Slesvig og Holsten foreligger et stort værk: Gustav Wolf: *Haus und Hof deutscher Bauern I. Schleswig-Holstein* (1940), der dog ikke omfatter Nordslesvig. Hovedvægten er saa afgjort lagt paa Holsten og de frisiske omraader. Værket ledsages af et meget værdifuldt billedmateriale. Indenfor landbrugshistorien er det udskiftningen, som er blevet mest indgaaende behandlet. Hovedværket er Troels Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770* (1941, anmeldt i Sdj. Aarb. 1941), mens Carsten Petersen i: *Fra Landudskiftningen paa Als* (Sdj. Mdsskr. 1941) og Peter Kragh i: *Die Fluraufteilung in der Gemeinde Eggebek bei Tingleff (1783—1784)* (Heimbl. 1940) har belyst nogle af de lokale udskiftningers forløb. Et bidrag til den nyere landbrugshistorie er givet af Asmus Clausen: *Gamle Mejerier i Aabenraa Amt* (Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende 1940, ogsaa som særtryk). Forud for andelsmejerierne eksisterede der forskellige privatmejerier i Nordslesvig, som har været af betydning for mejeribrugets udvikling. En stor indsats for nordslesvigsk mejeribrug blev gjort af P. V. Jensen, hvem landboforeningerne i 1872 ansatte som en slags mejerikonulent i landsdelen.

Industrien er meget ringe repræsenteret indenfor litteraturen. Th. O. Achelis har fortalt om *Haderslebener Tabaksfabriken* (Der S.-H. 1941). Den første tobaksspinder i Haderslev forekommer i 1691. I 1778 var tallet steget til 21. Oplysninger om møllevæsnet i Haderslev amt er givet af C. N. Hansen i: *Windmühlen im Amte Hadersleben og Das Mühlenwesen auf dem Haderslebener Ness und der Insel Aarö* (Heimbl. 1940) I denne forbindelse kan ogsaa nævnes Wilhelm Krügers redegørelse: *Die Mu-*

schelzucht in der Apenrader Förde (Heimbl. 1940). Om haandværket er litteraturen noget mere omfattende. Die Sippe der Nordmark 4 (1940) er et haandværkerhefte med en del bidrag til haandværker-personalhistorien. Gottfried E. Hoffmann fortæller om kilderne til haandværker-anebeforskning, Johs. Hennings giver en oversigt over nederlandske erhvervsbetegnelser, mens F. A. Fister redegør for lavsarkivalier fra tiden før 1750 (Nordslesvig ikke medtaget). En ret omfattende afhandling om sønderjysk lavshistorie er udgivet af Wilhelm Rust: Das Tischlerhandwerk der Stadt Flensburg (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte 5, 1940), som ogsaa giver en del oplysninger om almindelige lavsforhold i hele hertugdømmet. J. Raben har skrevet om Sønderborg Bager- og Konditorlaug igennem 300 Aar 1641—1941 (Fra Als og Sundeved XVII). Bagerlavet fik skraaen konfirmeret 18. marts 1641 af hertug Johan Christian. Det var et lukket lav paa fire medlemmer.

Om handelen findes et par smaa bidrag. I Th. O. Achelis: Spitzenhändler in Hadersleben (Die Heimat 1940) oplyses det, at den første kniplingshandler fik borgerret i Haderslev 1714; omkring 1800 blev tilstrømningen særlig stor. I artiklen Hopfenführer (Die Heimat 1940) fortæller samme forfatter om humleførerne, som indførte humle til landsdelen og i stedet købte dennes egne produkter. Om søfarten giver Mads Michelsen nogle oplysninger i: Aabenraa Bys Søfart (Sdj. Mdsskr. 1940), mens August Krieger har givet bidrag til Rømø-skibsfartens historie: Die Seeleute auf der Insel Röm (Heimbl. 1940).

Om Sønderjyllands skatthe historie foreligger et enkelt — ret omfattende bidrag — Emil Waschinskis artikel: Die Landbede des Herzogs Johann Adolf von Holstein Gottorf vom Jahre 1611 (Zeitschrift 1941), der foruden at udrede denne enkelte skats historie ogsaa kaster lys henover den gottorpske skattepolitik i almindelighed og datidens sociale og økonomiske historie. Om socialhistorien har ingen selvstændige afhandlinger set lyset, men i Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede (1940) gives der enkelte bidrag her til, bl. a. under omtalen af fattiggaardenes historie.

Befolkningen:

Et værdifuldt materiale til belysning af indvandringens historie er givet i Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1864 I (Schrif-

ten zur Volksforschung Schleswig-Holsteins 4, 1940, anmeldt i Sdj. Aarb. 1941). Samme forfatter har i: *Haderslebener Neubürger während des Dreissigjährigen Krieges* (Der S.-H. 1940) meddelt mere detaljerede oplysninger om de nye borgere i tiden 1630—1648; der indvandrede i disse saa vanskelige aar flere personer fra Tyskland og Holsten end fra Kongeriget, mens forholdet ellers normalt var det omvendte. Om udvandringen fra hertugdømmet til Norge findes nogle smaa bidrag i *Vilhelm la Cours: Mellem Brødre* (Smaaskrifter tilegnede Professor, Dr. phil. Aage Friis, 1940), og Godfred Hansen har i: *Norske Foregangsmænd af Sønderjydske Rod* (Folkung-Bladet 1940) skildret nogle af de store merkantile virksomheder i Norge, som er grundlagt af Sønderjyder, mens Sv. Waendelin i: *Udvandrede Sønderjyder i U. S. A.* (Sprogforeningens Almanak 1940) har givet korte biografier af fem Sønderjyder, som efter 1864 gik til Amerika: billedhuggeren Johs. Gelert, plantageejer L. Pedersen, sekretær Carl Plow, oberst i Frelsens hær Emil Marcussen og James Madison. Jødernes stilling i Sønderjylland er behandlet i nogle artikler: Fr. Graef: *Die Juden in Flensburg*, Wilhelm Hahn: *Judentaufe in Schleswig-Holstein* (begge i Zeitschrift 1941) og Ludwig Andresen: *Juden in Tondern* (Heimbl. 1940).

Lokalhistorie.

Langt den overvejende del af den topografiske litteratur er af lokalhistorisk art. Kun i faa tilfælde behandles emner af mere almen karakter. Thade Petersen skildrer i: *Fra Kongeaen til Ejderen 1695* (Sdj. Aarb. 1941) søkortdirektør Jens Sørensens rejse langs den slesvigske vestkyst. Ernst Schröder: *Nordschleswig. Eine Grenzlandschaft im Bilde* (1941) indeholder et omfattende billedmateriale, i teknisk og kunstnerisk henseende af meget høj kvalitet. I Gudmund Schütte, N. P. Nielsen og Adler Lund: *Fra vor Fortid til vor Fremtid* (1941) giver Schütte en alfabetisk ordnet historisk-geografisk topografi over landsdelen med særlig stærk hensyntagen til nationalhistoriske og nationalpolitiske forhold, mens de to øvrige forfatters bidrag er af aktuel karakter.

E. Kühler aftrykker og kommenterer i: *Brandordnung und Feuerversicherung aus dem Jahre 1739 für die Aemter Apenrade und Lügumkloster* (Heimbl. 1940) en brandforordning for Aabenraa og Løgumkloster amter. Til Aabenraa bys historie foreligger en række mindre bidrag: Th. O. Achelis fortæller i: *Der alte*

Posthof in Apenrade (Heimbl. 1940) om byens smukkeste gamle hus; et tidsbillede fra 1782 gives i Wilhelm Krüger: Die Einsetzungsfeier für den Apenrader Bürgermeister C. L. Kanutz (Heimbl. 1940). Morten Kamphøener: Fra en bevæget Tid (Sønderjysk Jul 1940) indeholder en skildring af forholdene i Aabenraa 1848 paa grundlag af daværende kommissarisk politimester, senere gehejmerraad dr. Henricis erindringer. 1850ernes Aabenraa er belyst i fru Elmine Schütts Erindringer (Aabenraa Statsskoles Elevforenings Aarsskrift 1941), mens S. H. Byriel: 60 Aars Minder fra Aabenraa (Sdj. Mdsskr. 1940) og artiklen: Vorsteher Krieger erzählt (Heimbl. 1940) giver et indtryk af forholdene i byen i slutningen af det 19. aarh. Andre lokaliteter i amtet er behandlet i: J. C. Rasmussen: De gamle Gangstier i Kliplev Sogn (Sdj. Mdsskr. 1940), Fr. Jessen: Zur Geschichte des Dorfes Lautrup (Heimbl. 1940) og H. P. Jørgensen: Urnehoved (Sdj. Mdsskr. 1940).

M. Refslund Poulsen giver i: En Landsby i Midten af Sønderjylland (Sdj. Aarb. 1940) en levende skildring af Bovlunds historie fra udskiftningen til op imod vor tid. En indgaaende redegørelse for Christiansfelds ældste historie gives i Jens Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld indtil Aar 1800 (Sdj. Aarb. 1940). Peter Kragh: Hadersleben, die Stadt der Vorposten (Deutscher Volkskalender 1940) indeholder en kort oversigt over tyskhedens historie i byen. Det hævdes, at der i 1850erne er sket en stærk indvandring til byen nordfra (jfr. dog Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben), hvorom det hedder: »Til denne indvandring nordfra kan man føre en stor del af den danskhed i byen tilbage, som traadte frem i sidste halvdel af 19. aarh., og som har været virksom til idag«. Denne paastand, der ofte fremsættes fra tysk side, men aldrig bevises, bliver ikke rigtigere ved at gentages! Jens A. Petersen: Ved det gamle Herredsting (1940) indeholder spredte oplysninger om Tyrstrup herred og herredsting og lidt udpluk af tingbøgerne.

Sønderborg amts historiker er J. Raben. Hans: Fra Dybbøl Sogn (Fra Als og Sundeved XVI, 1940) indeholder afsnit om Sognets oldtidsminder, kirkens historie og inventar, Dybbøl mølle samt om gamle minder og sagn, mens han i: Høruphav - Kajnæs (Sdj. Mdsskr. 1941) skildrer færgefartens historie. Peter Kragh: Sonderburg, die Stadt der Marine (Deutscher Volkskalender 1941) er en parallel til den ovenfor nævnte artikel om Haderslev. Dens tendens illustreres

bedst ved flg. citat: »Byens danske var for en del — omend ikke i saa stort tal som i Haderslev og Aabenraa — indvandret fra kongeriget. At disse rigsdanskere, som ogsaa andetsteds i Nordslesvig, stærkt har fremmet dannelsen af den danske nationalbevidsthed er indlysende«.

Ludwig Andresen har behandlet en vigtig side af Tønder amts historie i: *Bäuerliche und landesherrliche Leistung in der Landgewinnung im Amte Tondern bis 1630* (Westküste 1940). Om kong Frederik V's forsøg med opdyrkningen af heden i amtet handler W. Christiansen: *Kolonisterne i Tønder Amt* (Sdj. Mdsskr. 1941). N. H. Jacobsen: *Jordsand* (Haderslev Samfundets Aarsskrift 1941) beretter om den lille ø i vadehavet, hvis omfang aldrig har været synderlig stort og med tiden er blevet stadig mindre. Tidligere var der et par beboelser paa øen, nu er den fuglereservat. Herfra foregik 1689 udskibningen af danske lejetropper til England. Ludwig Andresen har i: *Der Freigrund in Tondern og Die »Hopfenkarre« in Tondern* (begge Heimbl. 1940) givet et par bidrag til sin fødebys historie. Anmeldelser af Vilh. Marstrand og Cl. Eskildsen af Andresens bog om Tønder har fremkaldt en kritik fra Andresens side: *Zur Frage der Gründung und der älteren Volkstumsverhältnisse Tonderns* (Der S.-H. 1940) hvori bl. a. stavnsspørgsmaalet og nationalitetsproblemet drøftes. Marie Boesen: *Fra V. Vedsted* (Sdj. Mdsskr. 1941) indeholder en udførlig karakteristik af Otto Rosenstand, der 1889—1929 var sognepræst i V. Vedsted og fik stor betydning for egnens folkelige og kirkelige liv, samt smaatræk om flere af sognets særegne personligheder og en skildring af genforeningsfestlighederne. P. Feddersen-Jensen giver i: *Visby og den grundtvigske Bevægelse paa Vesterregnen* (Sdj. Mdsskr. 1940) korte karakteristikker af nogle af de mennesker, der har været af størst betydning for det grundtvigske liv paa egnen: Sigfred Ley, Vilhelm Hansen og Elise Lindberg, samt meddeler uddrag af Vilh. Hansens breve fra den tid, han var huslærer paa Trøjborg.

Af litteratur vedr. Sydslesvigs topografi kan nævnes en nyudgave af Matthias Boetius: *De cataclysmo Nordstrandico* (Quellen und Forschungen 25, 1940) med oversættelse og anmærkninger, Gertrud Riese: *Märkte und Stadtentwicklung am nordfriesischen Geestrand* (Schriften des geographischen Instituts der Universität Kiel 10, 1940) hvori der redegøres for markedsbyerne Husum, Læk og Bredstedts oprindelse og økonomiske udvikling, samt Hermann Wenzel og Bruno Ketelsen: *Flur, Dorf*

und Haus im Grenzkirchspiel Medelby (Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins 5; omtalt Sdj. Aarb. 1941, s. 282 f.).

Slægts- og personalhistorie.

Af den temmelig omfattende litteratur vedr. sønderjysk personalhistorie maa først og fremmest nævnes: Aug. F. Schmidt: Sønderjydsk biografisk Leksikon (Grænsevagtens Bogrække II, 1940—41), der har til formaal at give korte biografier af alle personer — danske, hjemmetyske og tyske — der siden aar 1800 har været med til at præge udviklingen i grænselandet. Kun et par hefter er udkommet. Der findes iøvrigt en række bidrag til belysning af enkelte lokaliteters og samfundsklassers personalhistorie. Th. O. Achelis skildrer i: Gestalten aus der Frühzeit des Bürgervereins in Hadersleben og Heimdeutsche Gestalten (begge Heimbl. 1940) ledende personligheder i Haderslev paa den tid, da nationaliteterne skiltes. Th. O. Achelis: Von Apenrader Scharfrichtern (Heimbl. 1940) fortæller om nogle udøvere af et lidet anset haandværk i det 18. aarh. Bidrag til den sønderjydske lærerstands personalhistorie er givet af Aage Bonde i: De Nustrupdegne (Sdj. Mdsskr. 1940) og af Gunnar Køster i: De tre Degne Peter Petersen i Felsted (Sdj. Mdsskr. 1941). Om færgemændene ved Høruphav op til aar 1800 fortæller Chr. Maibøll i: Høruphav-Kegnæs (Sdj. Mdsskr. 1941). Endelig har Hans Arnold Plöhn udgivet navnelister over sydtyske kolonister paa den jyske hede og i Slesvig (Familie, Sippe, Volk 1940).

En stamtavle over en slægt Christiani, der stammer fra Vedsted, har Th. Hauch-Fausbøll meddelt i: Hofpræst Christianis Slægt (Personalhistorisk Tidsskrift 1941). Udførlige redegørelser for en sønderjysk bondeslægts historie findes i Lorenz Christensen: Die Festersen-Sippe in Hockerup und ihr Stammhof og Hans Festersen: Das Festersen-Geschlecht — ein heimdeutsches Geschlecht (begge Heimbl. 1940). En stamtavle over slægten Henckel, der o. 1720 er indvandret fra Erzgebirge til Haderslev, er udgivet af Aage Henckel under titlen: Stamtavle over Efterkommerne efter Johann Christopher Henckel (1941). Jens Frost: Nogle Oplysninger om Hans Johansen og Hustru Fru Trinekes Slægt (1940) indeholder et omfattende slægtshistorisk materiale fra Aabenraa og Tønder amter. Fra Haderslev amt foreligger Olav Kjems: Kjemsgaards Saga og Slægterne Kjems (1940), hvori der findes en udførlig skil-

dring af Kjemsgaards historie samt stamtavler over de fra gaarden udgaaede slægter med biografier af en række af deres medlemmer. To slægter Lautrup er behandlet i Johan Hvidtfeldt: Præsteslægten Lautrup (Sdj. Mdsskr. 1940) og Die Müllerfamilie Lautrup (Heimbl. 1940) og om en gren af slægten Steenholdt, der o. 1820 kom til Højrup sogn, fortæller Niels Andr. Steenholdt i: Die Steenholdts in der Gemeinde Hoirup-Arnum (Heimbl. 1940).

Enkeltpersoner er biograferet i stort tal: Th. O. Achelis fortæller i: Lorenz und Georg Boethius, zwei Männer aus der Reformationszeit in Nordschleswig (Heimbl. 1940) om de to første lutherske præster i Vilstrup. Annamari Ahrenkiels artikel: Ein deutscher Nordschleswiger vor 100 Jahren (Heimbl. 1940) handler om Hans Ditlev Bruhn — en broder til den kendte Aabenraa-skibsreder Jørgen Bruhn — og hans slægt. Den meget omtalte hotelværtinde paa Stadt Hamburg i Slesvig under krigene er portrætteret i Aug. F. Schmidt: Madam Esselbach (Sdj. Mdsskr. 1941). Niels Friis: Hofviolon, kgl. Kapelmusikus Lars Friis og hans Slægt (1940) indeholder en udførlig levnedsskildring af Lars Friis, der er født i Taps sogn 1747 og har faaet sin musikeruddannelse i Haderslev, men hvis livsgerning iøvrigt faldt i kongeriget. Bogen bringer ogsaa en stamtavle over hans slægt. Om en i Aabenraaske kredse kendt personlighed fra fremmedherredømmets tid fortæller Ingeborg Thomsen i: Hvem var Hovgaard? (Sdj. Mdsskr. 1940), medens H. Lausten Thomsen i: Skærbækpræsten. Et Blad af Fortyskningens Historie (Sdj. Mdsskr. 1941) giver et kort rids af pastor Chr. Johs. Jacobsens bevægede liv. Carl Langholz: Frøkultivatoren Christian Peter Jacobsen. Hans Slægt, hans Liv og hans Gerning. (Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende 1941) indeholder en levnedsskildring af den i Bjolderup sogn fødte foregangsmand indenfor dansk frøavl samt en redegørelse for hans slægt, der stammer fra Sønderjyllands vest- og midtland samt fra Sundeved. Franz von Jessens store bog om Thomas Balthasar von Jessen: En slesvigsk Statsmand I-III (1930-41) er anmeldt i Sdj. Aarb. 1943. To af landsdelens kendteste mænd mindes i H. Lausten Thomsen: En hundredårsdag. Gustav Johannsen og På A. D. Jørgensens 100 årsdag i Gråsten (Begge Sdj. Aarb. 1940). Gudmund Schütte fortæller om Fru Charitas Lindemann, født Bischoff (Slesvigske Kvinders Julebog 1941), præstedatteren fra Roager (moderen til den fra sine erindringer

kendte fru Charitas Bischoff), der skønt tysk af slægt og opdraget og hjemmehørende i Tyskland i 1920 stemte dansk udfra en dyb forstaaelse for grænselandets nationale tilhørsforhold. I: Andreas Christopher Lindenhans (Heimbl. 1940) skildrer Th. O. Achelis en Haderslevborger og -digter fra det 19. aarh.s første halvdel. En kort populær skildring af P. Hiort Lorenzen og hans gerning er givet i Kai Edvard Larsen: Han vedblev at tale dansk (1941). Af digterinden Anna eller »hedelærken«, der døde i Tinglev 1884, tegner Carsten Petersen et smukt billede i: Anna Ludvigsen, f. Lauterup (Sdj. Mdsskr. 1940). Jonathan Smith: Julius Nielsen. En sønderjysk Skikkelse (Folkung-Bladet 1941) indeholder en redegørelse for Julius Niensens alsidige virke som forretningsmand, national- og lokalpolitiker med særlig indgaaende behandling af hans betydningsfulde arbejde som medlem af Haderslev kredsraad 1900—20. Chr. Lodberg: En Vestslesvigers Saga (Sdj. Mdsskr. 1940) fortæller om Niels Nielsen Schack, født i Brøns 1735, som blev jysk godsejer og oprettede et legat for skolelærere, bl. a. i Brøns. En udførlig levnedsskildring af den første sønderjyske frivillige i 1864 er givet i H. T. Physant: Hans Tjellesen Schmidt (Faaborg byhistoriske Arkivs Publikationer 2, 1940). Schmidt var født i Tiset og havde efter at være blevet cand. theol. virket som lærer flere steder, sidst ved bondehøjskolen i Brøns, da han i efteraaaret 1863 udfra en dyb fædrelandskærlighed meldte sig som frivillig. Han blev saaret ved Dybøbl 17. marts og døde i Faaborg 5. april 1864. I Aug. F. Schmidt: Præsten Anders Ørbech (Sdj. Mdsskr. 1940) meddeles en række oplysninger om en af Nordslesvigs ejendommeligste præster.

Franz v. Jessen:

En slesvigsk Statsmand. I-III.

(Reitzel 1930—1941.)

Den kendte journalist og skribent F. v. Jessen, der altid har været Sønderjylland en god ven, slutter sit store værk om sin fjerne slægtning Th. B. v. Jessen med at forklare sit formaal saaledes:

»At hævde Thomas Balthazar v. Jessens Ret til i sit Folk at mindes som en Statsmand, der i en hændelsesrig Tidsalder satte sine Ævner og sin Flid ind paa at styrke Baandet mellem Danmark og Slægtens Hjemstavn Sønderjylland.«

Det er ledetraaden for det omfattende og storslaaede arbejde, F. v. Jessen har gjort for at følge sin slægtning ad de bugtede baner, som skæbnen førte ham. Han fødtes i Store Vi præstegaard, i den kgl. del af Sønderjylland i 1648, studerede i Jena, Leyden og Strassborg, kom 1675 ind i det tyske Kancelli i København, hvor han i 1688 blev oversekretær, hvad der paa moderne dansk vil sige udenrigsminister. Han tilhørte en kreds af franskorienterede statsmænd, der i 1699 blev skudt til side af en engelskorienteret gruppe, og v. Jessen blev afskediget, men benyttedes i de følgende aar til store og vanskelige diplomatiske sendelser, indtil han i 1713 blev leder af den nyoprettede regering for Slesvig paa Gottorp, som han stod i spidsen for til 1730. Det er de ydre træk, men F. v. Jessen skildrer hans liv paa en meget bred tidshistorisk baggrund; læserne bliver ført nøje ind i de storpolitiske og diplomatiske forhold, som de formede sig fra 1680 til 1721.

Det er et meget fortjenstfuldt arbejde, F. v. Jessen har paataget sig. Første bind har som undertitel »Dansk Udenrigspolitik i Tiden 1630—1703«. Det var i begyndelsen af denne periode, Danmark prøvede paa at sikre sig den gottorpske del af Sønderjylland; det mislykkedes; men Th. B. v. Jessen, der var en af kongens nærmeste raadgivere, havde den tilfredsstillelse paa sine gamle dage at se dette maal opnaaet, og fik selv en væsentlig andel i den nye ordnings gennemførelse, hvorom det tredje bind handler. Andet bind indeholder en meget levende skildring af Th. B. v. Jessens virksomhed som dansk gesandt i Polen under Karl XII's krig med zar Peter og kong August af Sachsen og Polen.

Set fra et sønderjydske synspunkt er det sidste bind, der har størst interesse. Særlig faar man indtryk af de store vanskeligheder, der raadede under den store nordiske krig; derimod for-

tælles der ikke saa meget om styret i aarene 1720—1730. Mens F. v. Jessen stadig har trukket den udenrigske baggrund op med stor bredde, gaar han ikke paa samme maade i detaillere m. h. t. indenrigspolitikken i Sønderjylland.

F. v. Jessen forsvarer sin store slægtning baade mod samtidens og eftertidens angreb. Af samtidige var særlig den hovmodige engelske gesandt Molesworth ham meget ilde sindet; i nyere tid har historikeren Allen bebrejdet ham, at han manglede forstaaelse for det danske sprogs tarv. F. v. Jessen afviser, som det synes med rette, indvendingen under henvisning til de almindelige tidsforhold, men fremhæver, som det fremgaar af det ovenfor citerede, iøvrigt Th. B. v. Jessens vilje til at knytte Sønderjylland nøje til Danmark. Her maa der dog gøres en alvorlig indskrænkning, idet Th. B. v. Jessen ikke gjorde noget for at opfylde Frederik IV.s udtalte hensigt: at lægge Sønderjylland ind under det danske Kancelli. Denne konskvens af indlemmelsen i 1721 blev aldrig draget, til stor skade for den senere udvikling. Ogsaa maalt med den tids maalestok havde det været en naturlig ting.

F. v. Jessen kommer lidt let til sin slutning om, at uviljen mod det danske styre i de tidligere gottorpske distrikter hurtigt forsvandt, idet han tilsyneladende ikke har været opmærksom paa det stof, der er samlet herom af Ludvig Andresen. Enkelte smaafejl har ikke kunnet undgaas; f. eks. staar der III, s. 44, at Slesvigs og Ribes bisper havde forsædet paa landdagene som landenes hoveder, det var Slesvigs og Lübecks bisper, der indtog denne plads. Muligvis er det en trykfejl.

Værket er overordentlig smukt udstyret med talrige glimrende illustrationer. Fremstillingen er levende og fængslende, hvorved tilegnelsen af det uhyre vanskelige stof i væsentlig grad lettes. Alt i alt: ypperlig historisk læsning.

Troels Fink.

Sønderjydsk Skoleforening 1892-1942.

Udgivet af Sønderjydsk Skoleforening (1942).

Sønderjydsk Skoleforening har i anledning af 50-aarsdagen udsendt et mindeskrift. Bogen er redigeret af Hans Lund, der selv indleder med en oversigtsartikel: »Sønderjydske Skoleforhold 1864—92,« en klar og instruktiv redegørelse for skolens fortyskning, der kulminerede med reskriptet af 18. 12. 1888. Der er dog en enkelt side af skolens fortyskning, som Hans Lund ikke kommer ind paa i denne forbindelse, nemlig de resultater, som myndighederne opnaaede i den skæve firkant ved at for-

anledige befolkningen til selv at andrage om tysk skole. Skole-sprogsgrænsen var paa den maade forskudt et stort stykke mod nord i 1888. Den gik syd om Møgeltønder, men nord om Nørre Løgum, Bedsted, Ravsted, syd om Bylderup og nord om Uge, Tinglev og Holbøl. Denne udvikling var paa en maade farligere end tvangsfortyskningen, fordi den ikke affødte nogen modstandsvilje. Det kunde være af interesse engang at faa undersøgt stadierne i denne gradvise fortyskning.

Det næste afsnit handler om Skoleforeningens oprettelse og dens udvikling til 1914, og er skrevet af amtslæge H. Lausten-Thomsen. Denne periode har været skildret før, men der er fremdraget et værdifuldt nyt materiale i form af breve til H. Thomsen, Roost, forfatterens far, der gennem mange aar var Skoleforeningens energiske kasserer og bærende kraft. Det kunde være interessant engang at faa disse breve udgivet in extenso, ligesom der maa findes talrige breve fra H. Thomsen rundt om i danske højskolemænds arkiver.

Redaktør Jessens modstand mod Skoleforeningens oprettelse er skildret rent refererende, hvad der kan være meget naturligt, saadan som udviklingen siden formede sig; Jessen blev jo en varm ven af Skoleforeningen; men de mænd, der oprettede Skoleforeningen kunde godt fortjene en lille venlig bemærkning i anledning af den bebrejdelse, de fik i Flensborg Avis, der fandt det heldigt, »om nogle af vore bedste mænd vilde betænke sig lidt mere, inden de lægger navn til et foretagende, der vel i og for sig kan være godt nok, men som burde underkastes en alvorlig prøvelse og overvejelse, inden det faar lov til at starte«. Det forekommer en, at Skoleforeningens oprettelse var særdeles velovervejet.

Paa samme maade vilde man gerne have et par pæne ord om lederne af de andre nationale foreninger i anledning af følgende bemærkning af Jessen i et brev til H. Thomsen: »Skoleforeningen tiltaler jo mig saa særdeles, fordi den uden bihensigter ledes ikke af erhvervspolitikere, men af mænd, der udelukkende arbejder af iver for sagen«. Vælgerforeningen og Sprogforeningen blev ogsaa ledet uden bihensigter, og deres ledere kan næppe kaldes erhvervspolitikere.

Lausten-Thomsens afsnit er særdeles velskrevet, behageligt at læse; men man vilde gerne have haft endnu mere at vide. F. eks. naar det fortælles, at der blandt den første vinters elever var adskillige, der siden indtog ledende stillinger i sønderjydske landbrug, erhvervsliv og kommunal administration efter genforeningen, saa vil man gerne have nogle konkrete eksempler, fordi det vilde give et særdeles anskueligt billede af Skoleforeningens store betydning.

Lausten-Thomsens Afsnit suppleres paa en udmærket maa-
de af N. Svendsens skildring af Skoleforeningens ledende mænd.
Forfatteren har saa at sige kendt dem alle personligt og er der-
ved blevet i stand til at give et særdeles fængslende billede. N.
Svendsen er en pennens mand, levende og friskt præsenterer
han Jens P. Jensen, A. Thyssen Hansen, Hinrich Thomsen, An-
ders og Margrethe Lebeck og Elers Boesen. Den nuværende
formand, landstingsmand Jepsen Christensen lader han imid-
lertid præsentere sig selv. Det er blevet til en virkelig interes-
sant selvbiografi, der naturligt fortsættes i formandens skil-
dring af foreningens virke fra 1914 til 1942. Jepsen Christensen
har heldigvis ikke opfattet opgaven snævert; man faar et leven-
de indtryk af hans mange gøremaal, og det er ikke for meget
sagt, at det er hans bidrag, der løfter bogen ud over festskrif-
ternes almindelige rækker.

Man følger med interesse bondeknøsen fra Nørby ved Visby,
der tidligt modnes ved læsning paa egen haand, fortrinsvis af
historisk lektüre. Kun 19 aar gammel kommer han paa højsko-
le, men trods tysk skolegang er hans stil den bedste, da elever-
nes kundskaber prøves ved skolens begyndelse. Man faar et le-
vende indtryk af, hvordan impulserne omsættes til praktisk
arbejde, da han vender tilbage til Visby, og hvordan erfaringer-
ne nyttiggøres i Hvidding sogn, da han slaar sig ned her. Man
forbløffes rent ud sagt over den arbejdsevne, den unge for-
mand for Skoleforeningen lægger for dagen, og som siden har
slaaet til i et utal af bestyrelser og raad. Om den side af Jepsen
Christensens virksomhed, der ikke har tilknytning til Skolefor-
eningens arbejdsfelt, faar han forhaabentlig tid til at fortælle
en anden gang.

Blandt de ting, Jepsen Christensen kommer ind paa i skil-
dringen af ungdomsaarene, er ogsaa den samtale, han sammen
med Andreas Grau, Lausten-Thomsen, Jensen (Tyrstrup) og N.
J. Gotthardsen havde med H. P. Hanssen i efteraaret 1906. Jepsen
Christensen gør rede for sin opfattelse af den sønderjydske
politik i forbindelse med en omtale af »Flensborg Avis«, hvori
det blandt andet hedder: »... Dette Blad havde mere end noget
andet holdt Genforeningskravet frem baade for Venner og Mod-
standere og dermed — det var for mig det afgørende — fastholdt
den nationale Idé uanset Jura og geografiske Begreber og paa
Trods af alle Statsmagtslyster. Kun paa dette Grundlag kan
Magten komme til at vige for Retten — ikke en Ret bundet hver-
ken i § 5 eller nogen anden Paragraf, men i selve Folkes Ret til
at leve sit særegne, selvstændige Liv med Evne til at hævde sig;
som det nu kan det paa det økonomiske Omraade«.

Denne trosbekendelse kunde H. P. Hanssen næppe have

svært ved at underskrive i 1906, men i den adresse, som de unge afleverede, stod der, at det var en nationalitetskamp, der samlede de danske sønderjyder, og den kunde først ophøre, »naar vor Ret og det os i den hellige Treenigheds Navn givne Løfte fuldt ud respekteres. Staar vi som hidtil klippefast paa dette Punkt, da tror vi, at Preusserne i en nærmere eller fjernere Fremtid vil faa Øjnene op for, at man ikke kan lade en Traktat, der bestemmer over et vaagent, oplyst og retskaffent Folks Tilhørsforhold og Skæbne uænsat . . .«. Her bliver § 5 jo rykket i et noget andet lys.

Jefsen Christensen henviser især til en artikel efter Jessens død i »Politiken«, der skræmte ham. Han opfattede den som et varsel om et kursskifte. Artiklen fremkom den 24. 7. 1906, og det hed heri om H. P. Hanssen: ».naar han nu utvivlsomt indtræder i den tyske Rigsdag, som den danske Nationalitets Repræsentant, vil man ogsaa i Danmark føle sig tryk for, at bøjelig Klogskab og ubøjelig Fasthed i nøje Forening bliver ordførende og handlende i Forholdet til det tyske Rige«. Forskellen mellem Jessen og H. P. Hanssen er her maaske sat for skarpt op, for Jessen havde jo ikke ført nogen særlig udfordrende politik som rigsdagsmand. Maalt med vor tids maalestok, maa man sige, bøjelig klogskab og ubøjelig fasthed er en karakteristik, som danske politikere kan være tjent med. Der er maa-ske faa den passer bedre paa, end netop Jefsen Christensen.

Aarsagen til uro og usikkerhed i aarene 1906—14 ser Jefsen Christensen i H. P. Hanssens politik. Utrygheden hævedes først ved H. P. Hanssens tale paa aarsmødet i 1914, specielt hans citat af Bethmann-Hollwegs brev til historikeren Lamprecht. Det forekommer mig imidlertid ikke, at der af H. P. Hanssens tale i 1914 kan udledes noget kursskifte. Den ligger helt paa linie med den holdning, han hele tiden havde indtaget.

Skildringen af Tiden fra 1918 til 1942 er særdeles fortjenstfuld, fordi det i mange henseender er historisk nyland, der indvindes. Endnu foreligger der kun faa skildringer af perioden mellem de to store krige; men den modnes i hastigt tempo til historisk behandling ved de voldsomme begivenheder, vi er vidne til.

Der hvilede i overgangstiden et kolossalt arbejde paa Skoleforeningens ledelse, dels med at skaffe plads og penge til de mange unge, der meldte sig for at komme paa danske skoler, dels med tilrettelæggelsen af linierne for den nye skoleordning og yderligere ved formidling af lærerkræfter, der søgte herved allerede i 1919. Interessant er ogsaa Jefsen Christensens skildring af den politiske situation i sommeren 1920, da han stod neutral i spændingen mellem Aabenraa- og Flensborgfolk. Des-

værre forbyder pladsen at gaa ind paa alle disse spørgsmaal, og det samme gælder redegørelsen for alle de mange opgaver. Skoleforeningen har arbejdet med efter 1920: den store hjælp til Sydslesvig, der stadig er blevet udvidet, formidlingen af statsunderstøttelse til sønderjydske efterskoleelever, oprettelsen af Seksmandsudvalget i 1926, tilvejebringelsen af penge til forsamlingshusbyggeriet, som alle tre store nationale foreninger har varetaget i fællesskab o. s. v.

Det er et enestaaende stort arbejde, der er udført, og formanden kan aflægge denne beretning med god samvittighed; han har tjent Danmark som en trofast søn.

Ved læsningen af Jepsen Christensens erindringer føler man trang til at rette en opfordring til alle hans jævnaldrende, der har staaet paa ledende pladser i det danske arbejde: »Til skrivebordet, Lausten-Thomsen, Svensson, Refslund Poulsen, Nicolaj Svendsen, Nis Nissen, Grev Schack, Callø, Hans Hansen, Jakob Petersen og hvad de hedder allesammen. Gaa hen og gør ligesaa. Eftertiden vil velsigne Jer for det«.

Troels Fink.

Jakob Petersen:

Skamlingsbanken 1843-1943.

(H. Hagerups Forlag. 1943).

Skamlingsbankeselskabet har fejret sit hundredaarsjubileum ved at udsende et mindeskrift forfattet af Sprogforeningens formand Jakob Petersen. Det er en stor smuk bog med mange gode fotografier, og den hævder sig godt paa baggrund af sin forgænger Karl Hede: »Højskamling eller Skamlingsbankes Historie«.

I denne omtale skal, som i bogen, tyngdepunktet lægges paa begivenhederne i 1840'erne. Hvor meget der end siden 1840'erne er blevet sagt paa Skamlingsbanke, er det paa ingen maade blevet skelsættende som talerne ved festerne 1843 og 1844, selvom Jakob Petersens bog bringer mest nyt om tiden efter 1864, der ikke blev behandlet af Hede. Da Hiort Lorenzen i 1842 havde talt dansk i Slesvig Stændersal, skrev redaktør Koch til ham: »Vi er stillet som Hærførere, der er ilet 10 Mile forud for Arméen, og har derfor al udsigt til at blive undlivet«; Sommersteden 21. 2. 1843 viste, at hærførerne raadede over et godt officerskorps, og Skamlingsbankemødet den 18. Maj. 1843, at arméen sluttede op om generalerne. Mødet den 4. Jul. 1844 blev det største og mest imponerende hærskeue. Paa

denne maade kan man karakterisere Skamlingsbankefesternes betydning i den nationale vækkelse.

Jakob Petersen begynder sin fremstilling med Uwe Jens Lornsens aktion og fortæller saa i store træk den danske vækkelses historie, som den er kendt, fortrinsvis gennem P. Lauridsens store værk: »Da Sønderjylland vaagnede«.

Med rette fremhæves sprogreskriptet af 1840 og Hiort Lorenzens svingning bort fra slesvig-holstenerne, der i Slesvigs Stændersal i dette aar sluttede sig nærmere sammen om et nationalt program. Men der kunde være grund til noget stærkere at understrege hertugen af Augustenborgs andel i denne udvikling. Det er ham, der griber sprogreskriptet som et middel til at svejse slesvig-holstenerne sammen paa tværs af modsætningen mellem liberale og konservative; og det er ham, der sætter de voldsomme angreb igang mod Hiort Lorenzen, der ikke vilde danse efter hertugens pibe.

I løbet af de følgende aar dannes de to nationale fronter; Lehmann proklamerede i foraaet 1842 Ejderpolitikken i den berømte tale, hvor han kom med de meget voldsomme ord: »Og skulde det gøres fornødent, da vilde vi med sværdet skrive paa deres rygge det blodige bevis for den sandhed: Danmark vil ikke«. Disse ord blev siden tolket, som var de møntet paa slesvig-holstenerne, og Jakob Petersen anfører dem efter at have nævnt, at Lehmann advarede mod maskepi med tyskerne. Men det fortjener at fremhæves, at det var tyske planer om at gøre Danmark til tysk flaadebasis, til »admiralstat« indenfor det tyske forbund, som Lehmann tog saa voldsomt afstand fra. Ellers forekommer ordene ganske unødvendigt udfordrende.

Den umiddelbare baggrund for Skamlingsbankemødet er Hiort Lorenzens danske tale i Stændersalen 11. 11. 1842 og gildet i Sommersted 21. 2. 1843. Jakob Petersen kommer grundigt ind paa begge disse forhold; for Sommerstedgildets vedkommende ved at aftrykke Dannevirkes referat af festen. Paa samme maade fortsættes siden med at aftrykke referater af talerne paa Skamlingsbanke i stedet for at genfortælle paa moderne dansk. De mange referater er tung kost for læsere i vore dage. Muligvis kunde de væsentlige taler være trykt som bilag, hvorved de var gjort let tilgængelige uden at tynde fremstillingen, som de nu gør.

Jakob Petersen fremhæver ved Sommerstedmødet møller Staals tale med forslaget om Skamlingsbankefesten som den store oplevelse, men Laurids Skaus: »Løftets Bæger«, der ellers altid faar førstepladsen, sættes i anden række. Jeg tror, at oplevelsen laa i samspillet mellem de to taler, den stærke appel

til handling og vilje i »Løftets Bæger« og anvisningen paa en konkret opgave i møller Staals tale.

Over Sommersted gaar vejen til det første Skamlingsbanke-møde, der er omhyggeligt skildret, og umiddelbart derefter fulgte oprettelsen af den slesvigske forening.

Jakob Petersen slutter sin skildring af aaret 1843 med at karakterisere to poler, »den politiske med Hiort Lorenzen som Fører, og ham fulgte Koch, den folkelige med Flor som Fører, og ham fulgte Laurids Skau«. Jeg tror, at man om Hiort Lorenzen hellere skulde sige »liberal«, for politiske var baade Flor og han. Den politiske aktion i efteraaret 1842 er fælles arbejde, og ideen er Flors, men for Hiort Lorenzen var forfatningen nr. 1; for Flor opnaaelsen af de gunstigst mulige kaar for danskheden. Flor ventede sig i første omgang mest af den enevældige konge og holdt derfor klogeligt forfatningsprogrammet i baggrunden. Sin mening lod han Skau sige rent ud paa Skamlingsbanke i 1846, da denne udbragte et leve for kongen: »vor største Anfører til Slesvigs Frelse og Fornyelse«. Folkelige var paa en maade baade Flor og Hiort Lorenzen, saaledes at det nationale er mere fremherskende hos Flor og det demokratiske hos Hiort Lorenzen, men begge to drev de folkelig politik, for saa vidt som det danske Sønderjyllands nationale frigørelse indtog en stor plads i deres program. Ogsaa siden hen har det været karakteristisk for sønderjydske politik, at det var folkeligt-nationale maal, de politiske bestræbelser gik ud paa at opnaa.

Det store Skamlingsbankemøde i 1844, den danske vækkel-ses storslaaede festlige gennembrud skildres ogsaa i hovedsagen ved gengivelse af referat af talerne, men paa en maade, der desværre ikke har givet lejlighed til en indgaaende analyse. For blot at nævne en enkelt ting: den lille finte, som Hiort Lorenzen faar af Flor, der lader Laurids Skau sige: »Jeg skal ikke prædike Oprør«; det var jo faktisk det, Hiort Lorenzen gjorde i sommeren 1844. Med rette fremhæver Jakob Petersen samspillet mellem modernaal og skole, Danmark og Norden, der klinger igen i næsten alle taler og dertil folkefriheden. Det maa dog yderligere nævnes, at Orla Lehmanns tale rummer et stærkt statsretsligt islæt i forsvaret for Ejderlinien: »Den dansk-slesvigske Sag er Danmarks Sag, ikke blot fordi det er dansk Nationalitet og Sprog, man vil udrydde fra de Enemærker, de fra Arilds Tid har haft i lovlig Odel og Eje, men ogsaa fordi i statsretslig Henseende Slesvig er en uadskillelig Del af den danske Stat«, siger Orla Lehmann, og han understreger senere, at den europæiske statsret intet kender til et storhertugdømme Nordalbingen.

Det var yderpunkter i dansk offentligt liv, der mødtes paa Skamlingsbanke. Grundtvig havde hidtil mødt en kold skulder hos de nationalliberale. I 1841 henviste f. eks. Fædrelandet hans skoletanker til »en eksalteret Fantasis Rustkammer«, men i 1844 skrev Lehmann i sin indbydelse til Grundtvig: »... baade deres Reisefæller og de Venner, vi skulle gjæste, ville kappes om at vise Dem, hvor levende de Danske paaskjønne, hvad De er for den Sag, i hvis Navn dette Stævnemøde finder Sted«. Sprogkampen i Sønderjylland havde pludseligt lukket øjnene op for, hvad Grundtvig mente, naar han skrev:

Modersmaal er vort Hjertesprog,
kun løs er al fremmed Tale,
det alene i Mund og Bog
kan vække et Folk af Dvale.

Skamlingsbankestævnet er et lykkeligt forvarsel om den enhedens aand, der greb alle danske i 1848.

I 1844 kulminerede Skamlingsbankemøderne for aldrig siden at naa op ved siden heraf. Med rette tillægger Jakob Petersen møderne i 1850'erne en ringe betydning, og der er her ingen grund til at gaa ind paa dem. I begyndelsen af 1860'erne arbejdedes med rejsningen af Skamlingsbankestøtten, der stod færdig umiddelbart før krigen 1864, og som sprængtes af Preusserne for siden at rejses igen som det enkle, storladne minde om nyvakt dansk bevidsthed i det gamle grænseland. Adskillige ledende personer fik deres navn indhugget paa støtten, og i bogen findes en kort biografi over dem alle.

I 20 aar efter 1864 holdtes ikke møder paa Skamlingsbanke; isen blev først brudt, da der i 1884 rejstes en mindesten for Grundtvig af norske og svenske højskolefolk, og 50-aars mindefesterne skabte nyt liv, men først efter systemskiftet kom der for alvor gang i møderne igen. Den haarde indrepolitiske kamp i de sidste aartier af det 19. aarhundrede havde ogsaa gjort sig gældende for Skamlingsbankes vedkommende.

Der gives et kortfattet referat af de store møder fra 1902 til 1942, der afspejler skiftende stemninger og synspunkter. I et ret stort afsluttende kapitel gøres rede for Skamlingsbankselskabets ledelse, vedtægter, bygninger og plantninger m. m., unægtelig lidt af en ørkenvandring; bogen vilde ikke have tabt ved indskrænkning af dette stof, der ikke kan gøre krav paa almindelig historisk interesse.

Bogen om Skamlingsbanken er et værdigt mindeskrift, og som alt hvad Jakob Petersen har skrevet, svært og vægtigt; samtidig er det et kildekrift, der gør meget materiale lettere tilgæn-

geligt, og Jakob Petersen fortjener anerkendelse for det store arbejde, han har udført.

Troels Fink.

Johannes Mejers Kort over det danske Rige I-III.

Udg. af N. E. Nørlund.

(Geodæt. Instituts Publikationer I-III. Ejnar Munksgaard 1942).

Ved mange undersøgelser af indre historiske forhold er det af stor betydning at kunne fastslaa ældre lokaliteters nøjagtige beliggenhed, egnens tidligere udseende, vejføringer m. m. Det er derfor vigtigt, at alle kort er saa let tilgængelige for forskeren som muligt, og det maa hilses med glæde, at nogle af de værdifuldste kort fra det 17. aarhundrede, stammende fra den store kartograf Johannes Mejers haand, er blevet udgivet af N. E. Nørlund, saa dette omfattende materiale nu kan udnyttes af enhver, tilmed i en meget smuk udgave, der lader de gamle kort komme til deres fulde ret.

Johannes Mejer var Sønderjyde, født i Husum 1606. Han begyndte sit kortarbejde i Sønderjylland og var en tid i den gottorpske hertugs tjeneste. Men Christian IV. fik snart øjnene op for hans store dygtighed, han blev udnævnt til kgl. matematiker og virkede gennem mange aar som kartograf i hele det danske rige. Den skildring, der i indledningen til udgaven er givet af hans liv og hans værker, er ganske kort, hvilket skyldes, at der allerede foreligger en meget indgaaende redegørelse herfor paa dansk: P. Lauridsens store artikel: Kartografen Johannes Mejer. Et Bidrag til ældre dansk Kaarthistorie¹). En større samlet skildring af hertugdømmernes kartografi er givet i et lidt ældre værk: F. Geertz: Geschichte der geographischen Vermessungen und der Landkarten Nordalbingiens vom Ende des 15. Jahrhunderts bis zum Jahre 1859, (1859), et ikke ringe arbejde der giver gode oplysninger om de ældre kort, selvom det er ganske ensidigt i sin bedømmelse af de nationale forhold.

Udgaven bestaar af tre bind: I. Sjælland, Bornholm og de skaanske provinser, II. Jylland—Fyn og III. Aabenraa amt. Desuden i en særlig rulle tre løse kort, hvoraf det ene omfatter hele hertugdømmet Slesvig.

¹) Historisk Tidsskrift 6. r. I. 239—402.

I en ret udførlig indledning i første bd. gives der en værdifuld udredning af rent tekniske forhold i forbindelse med Mejers kortarbejder: breddebestemmelser, længdemaalinger og længdeenheder. Disse analyser giver ikke blot bidrag til belysning af datidens korttegningskunst og astronomiske viden, men fortæller ogsaa en del om de forskellige maaleenheder, der var i brug i datiden. I et særligt afsnit om den fremgangsmaade, Mejer benyttede sig af ved udarbejdelsen af sine kort, redegøres for de instrumenter, han har brugt, og for hans videnskabelige metode. Han har først og fremmest maalt en mængde polhøjder, og disse maalinger har været grundstenen i hans arbejde. Af betydning har det ogsaa været, at han fra kirketaarnene har maalt horisontalvinkler til de omliggende kirker og andre objekter. Ved korte afstande har han benyttet sig af maalestang eller afskridtning. Indledningen indeholder ogsaa en kort oversigt over hertugdømmernes kortlægning. Vigtigere end de mere almindelige kortarbejder af Marcus Jordan (1559) og Gerhard Mercator (1595) var de forskellige kort, der fandtes over enkelte dele af hertugdømmerne; ;en særlig interesse har Peder Sax' kortmateriale, som teknisk var meget daarligt, men har betydning i denne forbindelse, fordi Mejer stod i nær forbindelse med Sax. Alt i alt kan det siges, at Mejer ikke begyndte paa bar bund, men for at skabe det, der blev resultatet af hans virke, maatte han alligevel tage arbejdet op fra grunden af. Hans tekniske hjælpemidler var sammenlignet med nutidens ringe, men trods alt evnede han at præstere arbejdsresultater, som efter datidens forhold var fortrinlige, og som for hertugdømmernes vedkommende blev grundlaget for alle kort i de følgende 150 aar indtil udgivelsen af Videnskabernes Selskabs kort, som byggede paa opmaalinger, der paabegyndtes i 1770erne (de trykte kort i maalestokken 1 : 120 000, originalkortene, der nu findes i Geodætisk Institut, er i maalestokken 1 : 20 000).

Selvom Mejers virksomhed omfattede alle de lande, der dengang hørte under den danske konges scepter, kan der ikke være tvivl om, at det er hans arbejde i hertugdømmet Slesvig, der har rigest frugt, og at hans slesvigske kort er de værdifuldeste og mest udførlige. Den nu foreliggende udgave omfatter dog — bortset fra de enkelte kort over dele af Sønderjylland der findes i Jyllands-bindet (Ærø og Slesvigs vestkyst fra Ribe til Hjørpsted) — kun kortene over Aabenraa amt samt det store kort over hele hertugdømmet. Naar man ikke har medtaget Mejers øvrige slesvigske kort — nævnes kan bl. a. de omfattende kort over Slien og egnen deromkring — skyldes det vel især, at udgaven dermed vilde være blevet meget mere omfattende. Desuden findes nogle af de vigtigste af disse kort alle-

rede trykt i Danckwerths Landesbeschreibung, og en del af dem omfatter iøvrigt egne, som altid har ligget udenfor dansk kulturomraade.

Af de kort, som nu har set dagens lys, er det uden tvivl Aabenraa-kortene, som er de interessanteste og værdifuldeste. De bærer titlen »Erdt Buch dess Ampts Apenrade« og det siges, at de er udfærdigede efter amtsforvalter Joachim Danckwerths forordning, men »dieses mühsahme Werck« er dog tilegnet hertug Frederik »Meinen gnädigen Landesfürsten und Herrn«. Kortene forblev i Aabenraa, og endnu i aarhundredets slutning opføres de paa følgende maade i en fortegnelse over amtstuens arkiv: »Erdbuch, worin eine gründliche und summarische Beschreibung des gantzen Amts Apenrade und dessen angehörigen geometrischen General-Carspel und special Karten von allen des Amts Döffern mit ihren zugehörigen Marck und Feldscheiden«²⁾. Naar det i en dagbogsoptegnelse, forfattet af Joh. Dan. Major, oplyses, at kortet i 1693 skal have været i Varnæs hos amtsforvalter von Saldern, maa det vist hero paa en misforstaaelse. Derimod vil følgende udtalelse fra samme tid næppe vække modsigelse: »Autor har af Amtet faaet 100 Daler for sin Umage, men havde i Majors Tanker fortjent adskillige tusind«.³⁾ Senere kom kortene i privateje. Omkring 1750 ejedes de af professor Michael Richey, og paa en eller anden maade kom de i den følgende tid til de offentlige samlinger og findes nu i Det kgl. Bibliotek (Ny kgl. Saml. 2074 fol.), hvortil de for nogle aar siden er afleveret fra Rigsarkivet.

De er tegnet i aarene 1639—1641 og omfatter ialt 63 kort. Foruden et almindeligt kort over hele amtet (Rise og Sdr. Rangstrup herreder samt Varnæs birk), herredskort, sognekort og kort over hver enkelt landsby indeholder de navnene paa hver enkelt landsbys indbyggere omkring 1641 (ordnet efter administrative forhold, kongelige for sig, hertugelige for sig), oplysninger om hver bys og gaards ottingstal, landsbyjordernes omfang (specifikation af agerland, england samt huse- og hedejord), hvormegen jord der gaar paa hver otting (ogsaa specificeret for ager- og engjord m. m.) efter fradrag af særjorden, som der udførligt gøres rede for. Sognekortene er i maalestokken 1 : 25 000 og landsbykotene 1 : 12 500. Udgiveren har ved forskellige undersøgelser paavist, at den af Mejer benyttede rode var = 5,615 m, hans kvadratode = 31,5 m² og en toftode paa 120 kvadrat-roder = 0,38 ha. Mens Mejers store kort er udarbejdet paa grundlag af ret overfladiske maalinge, er der ingen tvivl om, at

²⁾ I Rigsarkivet.

³⁾ Suhms nye Samlinger III. 127 f.; Historisk Tidsskrift 6 r. I. 255.

kortmaterialet fra Aabenraa er bygget paa omfattende opmaalinger. Det kan i denne forbindelse nævnes, at der er bevaret et enkelt vidnesbyrd om Mejers virksomhed under opholdet i Aabenraa amt. I en fortegnelse (u. dato) over Aabenraa præsteembedes jord hedder det: »Johannes Mejer, Husensis, förstlicher Land-Meter hefft disse Wische (eng i Riseskov) anno 1640 gemeten . . .«. ⁴⁾

Selvom kortene ikke kan sammenlignes med et moderne maalebordsblad, hvad angaar nøjagtighed og udførlighed, saa indeholder de dog et saadant væld af oplysninger om stednavne, landsbyernes form, byjordernes placering, driftsformer, vejnettet og tingsteder, at der ganske simpelt ikke findes noget amt i hele Danmark, hvorfra noget tilsvarende materiale fra denne tid er bevaret. Vi skal først helt ned til udskiftningstiden, inden vi i udskiftningskortene faar et mere alment kortmateriale af tilsvarende værdi.

Disse kort er ikke Mejers første arbejde paa Aabenraaegnen. Vi ved, at han allerede 1638 har tegnet et kort over Aabenraa by og amt. Det blev indsendt til hertug Frederik og var ledsaget af en beskrivelse af byen og amtet. Denne var dog ikke noget originalt værk, men bestod for størstedelens vedkommende af en afskrift af Claus Møllers kendte bykrønike med forskellige senere tilføjelser af Mejer samt en beskrivelse af »etliche denkwürdige Örter in der grosse Amt Carte Apenrade«. Denne krønike er besvaret i en afskrift af den kendte historiske samler Ulrich Petersen⁵⁾, og er udgivet sammen med størstedelen af det øvrige haandskriftmateriale til Claus Møllers krønike og dens fortsættelser af Vilh. Marstrand i »Aabenraa ca. 1028-1523«, desværre paa en utilfredsstillende og uoverskuelig maade. Meget tyder iøvrigt paa, at ogsaa det store kortværk fra 1641 har været ledsaget af en Aabenraa beskrivelse. I Aabenraa byarkiv⁶⁾ findes en afskrift (fra det 18. aarh.?) af Claus Møllers krønike (efter afskriften, som i 1635 er foretaget af provst Hübschmann). Den maa være skrevet i 1641, idet det ved listen over borgmestre hedder, at den gaar »bis auf das jetzige 1641 Jahre«. Den indeholder en del tilføjelser til Mejers beskrivelse til kortet 1638. Disse tilføjelser er ogsaa optaget i en meget senere afskrift af krøniken. Da Marstrand ikke har kendt dette eksemplar og altsaa ikke har været klar over, at der fandtes en redaktion fra 1641, har han fejlagtigt tilskrevet provst Hübschmann tilføjelserne. Men alt tyder dog hen paa Mejer som forfatteren: Det vilde være

⁴⁾ Aabenraa Præstearkiv. C. c. 1. Sager angaaende Kirkeinventariet (1607) — 1875 og u. Dato.

⁵⁾ Ulrich Petersens Samlinger I. (Rigsarkivet).

⁶⁾ Landsarkivet i Aabenraa.

underligt, om krønike og kort begge skulde være afsluttet i samme aar, uden at der var forbindelse, ikke mindst da vi med sikkerhed ved, at Mejer tidligere har arbejdet med Claus Møllers værk⁷). Og indre kriterier tyder ogsaa derpaa, saaledes den udførlige omtale af amtsforvalter Dankwerth, Mejers arbejdsgiver, til hvem han var knyttet med venskabelige baand. Og under det lange ophold i byen, der var forbundet med opmaalingen af amtet, har han haft god lejlighed til at sætte sig ind i dens allernyeste historie.

Med Mejers kort over Aabenraa amt er et ualmindelig værdifuldt kildemateriale blevet gjort lettere tilgængeligt. Selvfølgelig bør kortene og de dertil knyttede oplysninger ikke benyttes kritikløst, de maa underkastes samme kritik som al andet historisk kildestof. Selve opmaalingerne af de enkelte bymarker lader sig naturligvis ikke efterprøve i enkeltheder, men mange andre af Mejers oplysninger kan kontrolleres ved hjælp af arkivalisk materiale. Uden at have foretaget større systematiske undersøgelser, som ikke er mulige i øjeblikket, kan man naturligvis ikke fælde en endelig dom om materialets kildeværdi, men efter en sylen med og benyttelse af kortene samt efter enkelte stikprøver, tør det dog siges, at hans oplysninger gennemgaaende er ret paalidelige. Det gælder ogsaa stednavnene, selvom deres ydre form ofte er noget forvrænget paa grund af den tyske dragt, de er blevet klædt i. Men i hvert fald er der her paa mønstergyldig maade blevet fremlagt et meget værdifuldt historisk kildemateriale. Det Mejerske kortkompleks har stor betydning for kendskabet til hele rigets udseende omkring 1650 og dermed for udforskningen af indre dansk historie. Men størst er betydningen dog for sønderjysk historie. Man maa haabe, at værket — især dets tredie bind — maa blive anskaffet i saa mange sønderjyske biblioteker som muligt, og at udgivelsen maa fremkalde en indgaaende undersøgelse af Aabenraa amt omkring 1640. Denne vil kunne kaste lys hen over centrale problemer i sønderjysk og dansk historie.

J o h a n H v i d t f e l d t.

⁷) Haandskriftmaterialet til Claus Møllers krønike indeholder mange problemer, som ikke er blevet færre efter fremdragelsen af dette manuskript. Det burde engang udgives paa videnskabelig forsvarlig maade.

H. Hejselbjerg Paulsen:

Sønderjydske Slægter.

Bidrag til nordslesvigsk Befolknings- og Kulturhistorie.

Bd. I. Øster Løgum.

(Winds Bogforlag 1941—1942).

Det stort anlagte og dygtigt gennemførte Arbejde, som Pastor H. Hejselbjerg Paulsen nu har afsluttet, vil i personalhistoriske Kredse blive modtaget med Glæde og Taknemmelighed. Det er et smukt Vidnesbyrd om den Grøde, der i dette Aarhundrede har været i personalhistorisk Forskning, men det er tillige et for Personalhistorikere af Fag saare opmuntrende Vidnesbyrd om Forstaaelse af Genealogiens Betydning ikke alene som selvstændig Disciplin, men ogsaa som en uundværlig Hjælpevidenskab. Medens de ganske faa, som i tidligere Tid har beskæftiget sig med demografiske Studier, udelukkende har holdt sig til Statistik over Individier, har Forfatteren ligesom iøvrigt Claus Eskildsen i: »Den sønderjydske Befolknings Slægtsforbindelser« haft Blikket aabent for, at man ikke uden om Genealogien kunde naa til en dybere Erkendelse af Samfundets Struktur. I Modsætning til Seminarielærer Eskildsen i det nævnte Skrift har Pastor Hejselbjerg-Paulsen imidlertid indset Nødvendigheden af en tilbundsgaaende Prøvegravning, og der er for Anmelderen ingen Tvivl om, at en saadan, eller rettere en Række saadanne Dybdeboringer, vil være uomgængeligt nødvendige for at naa til et fra alle Sider uangribeligt Resultat. Om fem saadanne Arbejder, som Forfatteren antager det i sit Forord, vil være tilstrækkeligt for at komme til Bunds i Nordslesvigs, endsige Sønderjyllands Befolkningshistorie, er et Spørgsmaal, som kan diskuteres, men det afgørende er ogsaa blot i dette Tilfælde, at Arbejdet er paabegyndt, og at det er begyndt paa en fornuftig og videnskabelig forsvarlig Maade.

Som Emne for Undersøgelsen har Forfatteren valgt det store Øster Løgum Sogn, som ved sin rigt afvekslende Natur er en typisk Generalnævner for sønderjydske Landskabsbilleder. Bestemmende for Valget har dog naturligt ikke været de topografiske Ejendommeligheder, men derimod et i sjælden Grad fuldstændigt Kildemateriale og fortrinlige Forarbejder, der i Forening har gjort dette Sogn til et velegnet Udgangspunkt. Placereet som det er mellem Haderslev og Aabenraa med Hovedlandevejen tværs igennem sig fra Nord til Syd, vil man ikke paa Forhaand kunne antage, at Sognet indtager en national dansk Særstilling, og Afstemningen i 1920 gav da ogsaa kun 83 pCt. danske Stemmer, altsaa vel over Gennemsnittet for hele første Zone

(75 pCt.), men dog mindre end henved $\frac{2}{3}$ af de 111 Sogne i dette Omraade. I Betragtning af, at et af Forfatterens fornemste Maal er at paavise den ringe Betydning af Indvandringen sydfra, er det unægtelig af største Værdi, at han har valgt et Sogn, der ikke ved afsides Beliggenhed eller særlig høj Stemme procent paa Forhaand kunde antages at maatte give et ønsket Resultat.

De foran nævnte vigtige Forarbejder, som i væsentlig Grad har lettet Forfatteren Arbejdet, skyldes dels *K n u d E r i c h s e n B r u n* (1611—88), der fra 1641—88 var Sognepræst i sit Fødesogn Øster Løgum, dels Pastor *P e t e r K i e r* (1771—1834), der ligeledes var barnefødt i Sognet, hvis Præst han var fra 1802 til sin Død. Pastor Brun har i et »Catalogus animarum parochiae hoc Lügumense« nedfældet sit Kendskab til Sognets Slægter, som har Betydning ikke alene ved at udfylde et Par beklagelige Lakuner i Kirkebøgerne, men ogsaa og navnlig derved, at de paa Grund af Kirkebøgernes summariske Indførsler ganske uigenomsigtige Patronymika paa den Maade er blevet anbragt i det rette genealogiske Forhold. Fra Pastor Bruns Haand foreligger endvidere en Del Optegnelser om Forholdene i Sognet før og efter Svenskekrigen 1657—59. Pastor Kiers Arbejder er dels »Sjæleregistret«, som for Tiden fra omkring 1780 til 1834 udgør et ikke alene i Navnet til Catalogus animarum svarende genealogisk Arbejde, dels en i ti omfangsrige Bind udarbejdet Sognehistorie og -topografi, ledsaget af en stor og værdifuld Kortsamling. Men foruden disse Kilder haves for Ø. Løgum Sogns Vedkommende Kirkebøgerne tilbage til 1620 (Daab og Død) og 1641 (Vielse), hvortil kommer Jordebøger fra 1609, 1704 og 1708. Det er saaledes et gennem mere end tre Aarhundreder saa at sige fuldstændigt Materiale, der har staaet til Forfatterens Disposition, og det maa siges, at han har udnyttet det paa udmærket Maade.

Det vil næppe være overdrevet at placere Pastor Hejselbjerg Paulsens Værk blandt de mere fremragende danske Sognehistorier. Bogens første og største Del er helliget Sognets Historie, belyst fra alle Sider, ofte knappere i Formen end den kauserende, sine Steder maaske lidt uakademiske Stil paa Forhaand vilde lade formode, og mættet med en utrolig Masse værdifulde Detailler, med en rimelig Optrækning af den historiske Baggrund og navnlig en grundig Dvælen ved mange specielle Forhold, som gør hele dette Afsnit til et værdifuldt Bidrag i baade topografisk, kultur- og landbrugshistorisk Henseende. I særlig Grad vil man maaske hæfte sig ved Forfatterens Udredning af Slægtsgaardene (S. 43-49), hvor navnlig Paavisningen af Slægtsgaardenes Talrigbed paa sønderjydske Grund er af betydelig Interesse, ligesom dette Forholds Sammenhæng med Arverettens

Udvikling, og især Opgørelsen for Østersognets 36 Gaarde. Denne Opgørelse viser, at 20 Gaarde eller ca. 56 pCt. har været ubrudt i de samme Slægters Eje i Tiden 1600—1850, og 72 pCt. (26 Gaarde) i de samme Slægter i Tiden 1650—1850; man kunde have ønsket, at Forfatteren havde ladet denne Detailundersøgelse omfatte hele Sognet, saa meget mere som hele Spørgsmaalet tydeligvis har overordentlig Betydning for Folketallet, idet de yngre Sønner var henvist til enten at udvandre eller til at forblive ugifte hjemme paa Gaarden. Forfatteren paapeger rigtig de Fordele, der er knyttet til en saadan Majoratsordning, men mangler dog ikke derfor Blik for de Skyggesider, den førte med sig.

Af betydelig Interesse i denne Sammenhæng er Forfatterens Definition af Begrebet Slægt, saaledes som den kommer frem i selve Metoden, idet han nemlig ikke begrænser Begrebet til den snævre Definition, som vi i Almindelighed anvender, naar vi ved Slægt kun forstaar den agnatiske Linie, men tværtimod tager Begrebet i udvidet Forstand og altsaa indbefatter Kognaterne. En Gaard, der som Nr. 44 C (S. 46) er vandret fra Fader til Søn, derfra til Søn, til Svigersøn, til dennes Svigersøn og atter til dennes Svigersøn, og derpaa til sidstnævntes Søn, Sønnesøn og Sønnesøns Søn regnes for en Slægtsgaard, og den er vel i Virkeligheden typisk for, hvad man forstaar ved dette Begreb. Af de 36 Gaarde, for hvilke Forfatteren her gør Rede, er kun 6 gaaet ubrudt i Arv fra Fader til Søn i Tiden 1650—1850. Desværre kan man ikke af Opgørelsen se, i hvilke Tilfælde en Gaard er gaaet i Arv til Datteren og Svigersønnen, fordi der ingen Sønner var — Forfatteren fremdrager Eksempler paa, hvorledes en Gaard er gaaet over til en velhavende Svigersøn, medens de fattige Sønner er kommet til Søs. Formentlig vil Tilfælde af den Art dog være forholdsvis sjældne, og vi har saaledes her utvivlsomt et nyt Vidnesbyrd om Slægternes, dvs. Mandsstammernes Uddøen, og det fra et Befolkningslag, hvor Undersøgelser vedrørende dette Spørgsmaal overhovedet ikke er foretaget.

Væsentlig Interesse knytter der sig ogsaa til Kapitlet »Befolkningen. Slægt og Rod« (S. 124—36), hvor Forfatteren først har en Gennemgang af Navnestoffet, i hvis Begrænsethed man har et talende Vidnesbyrd om Befolkningens Troskab overfor det fra Fædrene nedarvede, og tillige om den ringe Paavirkning, Befolkningen i Tiden før det 18. Aarhundrede har været udsat for ved Tilflytning. Man kunde have ønsket, at Forfatteren havde ofret lidt mere paa Spørgsmaalet om Opkaldesskikkeen, hvor han indskrænker sig til summarisk at fastslaa, at den afdøde Ægtefælle altid opkaldes, endvidere Bedsteforældre og

afdøde Slægtninge først. Undtagelser herfra er kun de Tilfælde, hvor Gaarden er arvet efter en Slægtning, idet da denne eller hans Hustru har Fortrinet i Opkaldelsen. Efter dette skulde altsaa sønderjydske Opkaldelseskik svare godt nok til Kongerigets og være et yderligere Tegn paa den intime Forbindelse; men en lidt mere systematisk Gennemgang af Stoffet bilagt med Eksempler vilde formentlig have klaret Spørgsmaalet om, hvorvidt der i denne Periode finder nogen Udvikling Sted i Opkaldelseskikkene, saaledes f. Eks. med Henblik paa Opkald af levende Bedsteforældre. Man kan vist endnu ikke med Sikkerhed afgøre, om der ikke har været en ældre Periode, hvor Oldeforældrene blev foretrukket for Bedsteforældrene, saafremt disse sidste endnu var i Live. Da disse Spørgsmaal som bekendt har betydelig metodisk Værdi for Genealogien, vilde det være af Betydning, om Pastor Hejselbjerg Paulsen vilde gøre dette Punkt til Genstand for en Sær-Studie.

Et af Hovedpunkterne i Undersøgelserne er Spørgsmaalet om Befolkningens Hjemhørsforhold. Gennemgangen af Navnestoffet tillod Forfatteren at drage den Slutning, at Befolkningen havde været fast tilknyttet til Egnen i ældre Tid og kun i ringe Grad var blevet opblandet ved Indvandring. Af det tilgængelige Kildemateriale giver kun Vielsesregistret Oplysninger om Personernes Hjemsted, og ved Bearbejdelsen af dette Stof for Tiden 1640—1800 viser det sig, at 77,5 pCt. af de 1940 i dette Tidsrum ægteviiede Personer var hjemmehørende i selve Sognet, 11,5 pCt. stammede fra Nabosogne, 8,2 pCt. fra det øvrige Nordslesvig, saaledes at altsaa ialt 97,2 pCt. var fra Nordslesvig. De resterende 2,8 pCt. (ialt 54 Personer i Løbet af 160 Aar) var tilvandrede fra fjernere Egne, deraf 34 (1,8 pCt.) fra Jylland, 10 (0,5 pCt.) fra Øerne, 8 (eller 0,4 pCt.) fra Mellem- eller Sydslesvig og 2 eller 0,1 pCt. fra tysk Omraade.

Ved Gennemgangen af hele dette Stof, ordnet i Perioder (de 3 første à 20 Aar, de to sidste à 50 Aar — hvorved man undrer sig over, at Forfatteren ikke har foretrukket at opdele Stoffet i lige store Afsnit) kan det paavises, hvorledes Tilvandringen har vekslet, hvorved Tallene fra Sognet (72,7 — 69,9¹⁾ — 80,6 — 84,0 og 74,2) viser en naturlig Tilvandring efter de odelæggende Aar omkring 1660. Holder man sig i Stedet for til Sognet alene til hele Nordslesvig, er Tallene 1640—60: 99,3 — 1661—80: 94,3 — 1681—1700: 97,6 — 1701—49: 99,6 og 1750—1800: 95,3 Tilgangen ude fra er med andre Ord forsvindende, tysk Indslag kommer først i Perioden 1750—1800. Det er saaledes lykkedes Forfatteren

¹⁾ Ved en Trykfejl i Tabellen S. 131 er der for Sognet 1661—80 kommet til at staa 69,5 i Stedet for 69,9 pCt., for Nordslesvig 1681—1700 7,2 i Stedet for 7,3 pCt.

klart at vise, at der i Tiden efter 1660 og især i Slutningen af det 18. Aarhundrede er livligere Bevægelse i Folkemassen, men dog saaledes, at Bevægelserne i langt overvejende Grad foregaar indenfor det, vi nu forstaar ved Nordslesvig. Morsomt paavises det dernæst, hvorledes den nordslesvigske Højderyg danner Grænse, saaledes at Tilvandrerne alle hører hjemme her eller i de frugtbare Østkystomraader; her savner man kun et Kort, der hurtigere end Forklaringen kunde have anskueliggjort Forholdet.

Forfatteren er imidlertid klar over, at Vielsesregistret paa enkelte Punkter kan svigte, idet Folk fra et bestemt Sogn jo kan være indvandrede til dette, og han har derfor foretaget en Kontraprøve, idet han for Tiden 1640—1840 har Oplysning om Fødested og Dødssted for ialt 1162 Gaardmænd og Gaardmandskoner; af disse var 75,6 pCt. fra Sognet, 12,6 pCt. fra Nabosognene (altsaa ialt 88,2 pCt.) og 10,2 pCt. fra fjernere liggende nordslesvigske Egne, saaledes at ialt 98,4 pCt. af den bosiddende, jordejende Befolkning i Tiden 1640—1840 var nordslesvigsk af Oprindelse — her andrager den tyske Procent 0,2, den øvrige sønderjydske 0,6 ligesom Jyderne, medens Øboerne kun er repræsenteret af 0,2 pCt. Det viser sig altsaa, hvad man vel iøvrigt paa Forhaand maatte vente, at de indvandrede fortrinsvis er Kaadner-, Haandværker- og Lejehusfolk — den jordejende Befolkning er i udpræget Grad hjemmehørende paa Stedet.

Det siger sig selv, at Bondesamfundet med denne ringe Tilgang udefra ved stadige indbyrdes Giftermaal er kommet til at udgøre et stort Familiesamfund, og da dette rører ved vigtige Problemer, kunde man have ønsket, at Pastor Hejselbjerg Paulsen ogsaa paa dette Punkt havde fordybet sig lidt mere i Materialet. Det er jo navnlig ikke nok, at vi faar at vide, at der har været et stadigt Indgifte, vi vilde ogsaa gerne vide noget om, hvor stort dette Indgifte har været og om dets eventuelle Variation gennem Tiderne.

Side 271 f. bringer Forfatteren 4 16-feltede Ahnetavler for Ejere fra vor Tid af gamle Slægtsgaarde i Sognet, hvorved han ligeledes vil fremhæve, hvor rodfæstet i Sognets Jord de enkelte Beboere er ogsaa i Dag. Skønt altsaa Indgiftet er en Kendsgerning, viser det sig dog ved disse fire Tavler, at kun en af dem opviser Ahnesammenfald, som i de 16 Ahner andrager 25 pCt., idet et Ægtepar optræder tre Gange som Tipoldeforældre. Ved Undersøgelser af denne Art bør man utvivlsomt vælge 16-feltede Ahnetavler for hver af Ægtefællerne til Sammenligning, hvorved man skulde være naaet saa langt ud, at Indgiftets eventuelle Virkninger ikke skulde kunne spores i Afkommet. De her fremførte Antydninger viser os imidlertid, hvad man vistnok fra

arvebiologisk Side har været klar over, siden man forlod den gamle Opfattelse af Degenerationsproblemet, at det er uden Betydning for Slægternes Bestaaen, at det stadig er den samme Arvemasse, der gaar igen. Mulighederne for Variation er jo matematisk set uendelig.

Et følgende Afsnit er helliget den almindelige Civilstands-Statistik, hvor man især hæfter sig ved den relativt høje Alder ved første Ægteskabs Indgaaelse, og ved det Skel, der er mellem Perioderne før og efter 1750. Af andre Enkeltheder bemærker man med Interesse, at der i Tiaarene 1620—50 er født henholdsvis 5,8, 7,2 og 6,4 pCt. illegitime Børn, medens disse Tal ellers som Regel ligger adskilligt lavere. Forfatteren antager utvivlsomt med Rette, at Krigene 1629—30 og 1643—45 har været bestemmende herfor, medens Svenskekrigene senere næppe kan spores — hvorved dog maa bemærkes, at Forholdet 1650—59 ikke kan oplyses paa Grund af en Lakune i Kirkebøgerne.

Bogens Tyngdepunkt er imidlertid Afsnittet »Gaard og Slægt«, som naturligvis først og fremmest har Betydning for de Personalhistorikere, som kommer ind paa Stof fra dette Sogn. Pastor Hejselbjerg Paulsen har her med sine Forgængeres Hjælp udført et uvurderligt Arbejde, som vil blive skattet højt af den genealogiske Forskning. Desværre har Pladshensyn krævet en betydelig Forkortelse af dette Afsnit, og det kan og skal ikke nægtes, at man gerne havde set dette Stof publiceret i sit fulde Omfang. Fra rent genealogisk Synspunkt er det saaledes i høj Grad beklageligt, at kun Antallet af Børn og de af Børnene, som ved Giftermaal er kommet til andre Gaarde i Sognet, anføres; derved bliver Værket ikke det Kildeskrift, som det kunde være blevet, men kun en — ganske vist fortræffelig — Vejleder til Kilderne. Undersøgelserne maa imidlertid den paagældende selv foretage.

Pastor Hejselbjerg Paulsen slutter sit store Arbejde med at gøre Stillingen op, saaledes som den tegner sig paa Baggrund af det gennemgaaede Kildemateriale og som Resultat af de enkelte Undersøgelser. Hovedresultatet er Paavisningen af, at dette nordslesvigske Landsogns jordejende Befolkning gennem Aarhundreder har udgjort eet eneste stort blodsbeslægtet Samfund; Indvandringen til Sognet har, selv naar de ikke jordejende Beboere inddrages, været minimal, og Tilvandringen er for langt den overvejende Dels Vedkommende kommet fra Nabosogne og meget begrænsede Dele af det øvrige Nordslesvig. At denne Bevægelse er fortsat gennem det 19. Aarhundrede fremgaar af, at 92,5 pCt. af Befolkningen var fra Nordslesvig i Tiden 1864—88. Dette Hovedresultat turde være af betydelig historisk Interesse, og selv om man rent a priori vil have Forestillinger

om en betydelig mindre topografisk Bevægelse i Folkemasserne i ældre Tid alene som Følge af de daarligere Kommunikationsforhold, saa er det dog af største Værdi at faa et talmæssigt Udtryk herfor. Værdifuldt er ogsaa det Resultat, Hejselbjerg Paulsen er kommet til med Hensyn til Indvandringens nationale S sammensætning, hvor man unægtelig overraskes over den lave Procent af Tilvandrere syd fra. Allerede Claus Eskildsen har i sit førnævnte Skrift gjort det sandsynligt, at denne lave Procent tysk Nationalitet er et gennemgaaende Træk i Landsognene — tilsvarende Undersøgelser vil formentlig vise det samme, men maa naturligvis afventes, før man har Vished derfor.

I Spørgsmaalet om Blod og Jord synes det saaledes at vise sig, at disse Elementer i Sønderjylland hører sammen paa en aldeles utvetydig Maade. Kampen har saaledes ikke staaet mellem to Folk, der brydes om Overtaget; det er eet Folk, uløseligt knyttet til sin Hjemstavn, som, i det Øjeblik det ikke har kunnet nøjes med at forblive særslesvigsk, har delt sig i to Nationaliteter efter Sindelagslinier.

Værket er rigt illustreret med talrige af Forfatteren selv optagne, og udmærket valgte, Billeder. Desværre er Reproduktionen ikke altid den bedste, og selve Bogen skæmmes af en Del Tykkefejl, som burde have været undgaaet.

Albert Fabritius.

Alfred Stange:

Der Schleswiger Dom und seine Wandmalereien.

(Ahnenerbe-Stiftung Verlag. 1940).

I 1930-erne blev Slesvig Domkirke underkastet en Restauration saavel ind- som udvendig, hvorved mange af de værste Uhyrligheder fra den Adlerske Restauration fra forrige Aarhundrede blev fjernet. Samtidig øgedes Interessen for den gamle Kirke, hvilket blandt andet har givet sig Udslag i Alfred Stanges Bog: Der Schleswiger Dom und seine Wandmalereien. Bogen bestaar af to Afsnit: Det første giver en Oversigt over Kirkens Bygninghistorie, medens det andet behandler dens uvurderlige Skatte af Kalkmalerier.

Fremstillingen af Domkirkens indviklede Bygningshistorie er for saa vidt klar nok, som Forfatteren har behandlet hver Byggeperiode for sig, og Teksten er ledsaget af anskuelige Rekonstruktionstegninger, der bedre end mange Ord forklarer Kirkens gradvise Forvandling fra 3skibet Pillebasilika til 5skibet Hallekirke; men Teksten giver flere Steder Anledning til

Modsigelser: dette gælder navnlig de første Kapitler, der behandler den ældst kendte Domkirke.

Paa Grundlag af de Rester, der endnu findes, kan man i Hovedtrækkene rekonstruere denne som en 3-skibet fladloftet Pillebasilika med Tværskib, mod Øst afsluttet af et kvadratisk Kor med Absis, mod Vest af en 2taarnet Gavlfacade. Derimod er Kendskabet til Detaljerne ret ringe. Hvorledes Portalerne oprindeligt har været, vides ikke med Sikkerhed; men rundt om i og ved Domkirken findes indemurede Løver, der maa antages at have prydet tidligere Indgange; paa Grundlag heraf har Forfatteren rekonstrueret den søndre Tværskibs Portals Udseende omkring 1120 — uden Søjler og uden Tympanon og prydet med Løverelieffer i Stedet for Kragbaand. Til Vesttaarnenes Udseende har man intet Kendskab; det er endda tvivlsomt, om Kirken som Forfatteren mener overhovedet paa dette ældste Stadium havde Taarne mod Vest. Materialet var Granit indført fra Skaane og Tuf fra Rhinen. Muligt har Teglstenen ogsaa været anvendt; i hvert Fald fandtes Tegl i Fundamenterne til Vesttaarnene.

At Stilen i denne ældste Kirke var romansk er udenfor enhver Tvivl, men anderledes forholder det sig, naar man skal søge Domkirkens nærmere Forbilleder — er det Domkirkerne i Lund eller Ribe, begge stærkt paavirket af rhinsk Arkitektur, eller er det den saksiske Bremen Domkirke. Medens man hidtil har formodet det første, vil Forf. søge Forbilledet i Bremen og i vestfalske Kirker, selv om han maa indrømme, at der i Slesvig findes Enkeltheder, der kun er mulige i Jylland. Forf. kommer til dette Resultat, dels ved at sammenligne Slesvig Domkirke med Kirkerne i Lund og Ribe, dels ud fra historiske Betragtninger. Han anser Slesvig for »ganz wesentlich eine deutsche Stadt«, og mener derfor, at »Formerne i Slesvig Domkirke maatte med indre Nødvendighed være nedertysk, fordi Befolkningen og Domkapitlet var nedertysk«. Forf. gør sig her skyldig i en fuldstændig Overvurdering af det tyske Elements Styrke i Slesvig omkring Aar 1200, idet han bl. a. bygger paa Dr. Frahms Afhandling om Slesvig Byret.¹⁾

I det hele synes han at stille Problemet for skarpt op. At de bevarede Rester tyder paa saksisk Stil maa sikkert erkendes; Forbilledet kan da enten have været i Tyskland eller i Danmark, og man kan da udmærket have Lunds Domkirke som Forbillede, ganske vist ikke den nuværende, som Forfatteren synes at mene, men den tidligere under Knud den Hellige paa-begyndte, der netop var opført i denne Stil. Naar man tager i

¹⁾ Om denne se Troels Fink i »Sønderjydske Aarbøger« 1941, S. 242.

Betragtning, at Materialerne til Kirken delvis er kommet østfra, og at Konger og danske Bisper har været virksomme ved Opførelsen, synes Forbilledet fra Lund at være nærliggende. Hermed skal dog ikke være udelukket, at Kirken ogsaa kan have modtaget Paavirkninger direkte fra Nedersachsen; det er tværtimod almindeligt, at middelalderlige Kirker, der i lang Tid stod under Opførelse, Gang paa Gang modtog nye kunstneriske Impulser. Af de bevarede Rester kan det ikke ses, om Kirken ogsaa har været præget af den livligere rhinske Arkitektur, som da kan være kommet direkte fra Rhinlandene og fra Ribe. Da Tufstenen imidlertid er anvendt som Byggeemne, tyder meget paa, at ogsaa rhinsk Arkitektur har gjort sig gældende.

Naar Forf. hævder »som Helhed havde Danmark dengang ingen egen Kunst, det modtog, foretrak bestemte Former og udtalte maaske i Enkeltheder en Dialekt« og synes at mene, at Danmark kunstnerisk var en Provins af Tyskland, gør han sig skyldig i en Misforstaaelse. Gang paa Gang fik vi Impulser andre Steder fra, fra England, Irland, Normandiet, Italien, Byzants — og fra vor hjemlige Træ-Arkitektur; alle disse Impulser blev benyttet paa en væsentlig selvstændig Maade, der netop giver vor datidige Arkitektur et saa friskt Præg, og man kan derfor med fuld Ret tale om en selvstændig dansk Kunst.

Det kan ikke med Sikkerhed siges, hvornaar den ældste Slesvig Domkirke blev opført. Den maa i hvert Fald have været brugbar for visse Partiers Vedkommende 1134, da man raadede Kong Niels til at søge Beskyttelse i Domkirken. Forf. mener, at Opførelsen allerede var begyndt i Slutningen af det 11. Aarhundrede.

1155, da Svend Grate satte Ild paa Slesvig, brændte Kirken; under Bygningsarbejder i Koret i 1930erne har man fundet Spor af det nedstyrte Tagværk. De beskadigede Dele blev atter genopført, men denne Gang af Tegl. Endnu staar fra denne Tid de øverste Dele af det sydlige Tværskib og det nordlige. Forf. mener, at den anvendte Stil er tysk Murstensarkitektur, medens en dansk Forsker som Dr. Jan Steenberg har udtalt, at de faa »bevarede Detaljer lader os tro, at vi her staar overfor et Værk i den sjællandske Stil fra Knud den 6. eller Valdemar den Stores Dage«. Samtidig blev den søndre Tværskibsportal ombygget saaledes, at det kendte Petrيرهief blev indemuret i Buefeltet, og Portalen prydet med Søjler. Forf. indrømmer her Slægtskabet med Ribe Domkirke. Disse Byggearbejder, mener han, har fundet Sted i Midten af det 12. Aarhundrede, hvilket ogsaa er tidligere, end forhen antaget.

Kirken blev atter besøgt af en Brand. Man har ogsaa

fundet Spor af dette Brandlag i Koret. Man skred nu til Overhvælving af Kor og Tværskib. Hvælvingerne, der endnu er bevarede, er ret primitive. Midterhvælvingen har Kuppelform; ogsaa disse Hvælvinger vil Forf. føre tilbage til Saksen og Vestfalen, selvom han ogsaa indrømmer, at der kan foreligge en Paavirkning fra Kuplen i Ribe, som han atter mener stammer fra Nedertyskland, skønt Forholdet som bekendt er det, at der ikke findes Forbilleder for denne Kuppel nordfor Alperne.

Efter at Tværskibet var overhvælvet, skred man til en overhvælving af Langskibet. Omkring 1260 begyndte Ombygningen af Koret efter Hallesystemet, der i det 14. og 15. Aarhundrede efterfulgtes af en lignende Omdannelse af Langhuset.

Fra dansk Side indrømmes det, at Forbillederne for disse Bygningsdele er at søge i Westphalen og i nordtysk Arkitektur; der skal derfor ikke gaaes nærmere ind paa Forfatterens Fremstilling.

I det andet Afsnit af Teksten gør Forf. nærmere Rede for de Kalkmalerier, der findes i Kirken. De falder i tre Grupper, de ældre i Tværskibets Hvælvinger, som han ligesom Hvælvingerne vil henregne til saksisk Kunst, og de yngre i Svalen og Koret, der stammer fra omkring 1300. Malerierne i Svalen er sorte Omridstegninger, forneden prydet af en allegorisk Dyrefrise. Malerierne i Koret er derimod farvelagte. Interessant er to Hekse i det ene af Korets Sideskibe; man har villet opfatte dem som Freja med sin Kat og Frigga ridende paa en Kost. Bag Alteret har man nylig opdaget en Serie Hoveder, hvor Maleren med faa Streger har gengivet Trækkene aldeles livligt. Forf. anser Maleren udgaaet fra Lybæk; Stilen er paavirket af vestfalsk og engelsk-fransk Billedkunst, som i disse Aar spredtes ud over Europa; til samme Resultat er dansk Forskning kommet. I Noterne til Afsnittet omtales de store Restaureringsarbejder, som er udført i Slutningen af 1930-erne, hvorved man fjernede den barbariske Overmaling af de gamle Malerier fra den sidste Restaurering omkring 1890. Der gøres ogsaa Rede for den famøse Kalkun, der findes under et af Malerierne i Korsgangen, og som for en Del Aar siden satte Sindene i voldsom Bevægelse, da man dermed mente at have fundet et Argument for en tidligere Forbindelse med Amerika, indtil Restaurator Aug. Olbers røbede, at det var ham, der havde malet Kalkunen.

Teksten er ledsaget af fortræffelige fotografiske Gengivelser af Malerierne, navnlig maa fremhæves de store Helsides-Plancher med Detajlbilleder af Hoveder fra Figurerne.

Stanges Bog er ikke Bogen om Slesvig Domkirke. De mange Kunstgenstande, Alteret, Epitafier og Sarkofager er slet ikke behandlet. Men Teksten viser, at der endnu er mange Pro-

blemer indenfor Kirkens Bygningshistorie, der venter paa en Løsning. Til disse Undersøgelser, der naturligvis først kan finde Sted, naar Krigen er endt, bør danske Forskere ikke holde sig tilbage. Lad os haabe, at Slesvig Domkirke maa gaa uskadt ud af den totalitære Krigs Rasen.

Erik Bondo Svane.

Julius Bogense:

Det danske Mindretal i Sydslesvig

(Studentereforeningens danske Bibliotek,
Nyt nordisk Forlag. 1942).

I Forordet til Redaktør Julius Bogense's Bog: »Det danske Mindretal i Sydslesvig« skriver P. Marcussen: »Vi har dog savnet en let tilgængelig Fremstilling af Spørgsmaalet, navnlig af, hvad der naturligt har mest Interesse, de sidste Aars Begivenheder og Stillingen i Dag«. Dette kan fuldt og helt tiltrædes. Af Fremstillinger, der tilstræber at give et samlet Billede af Mindretallet, kan fra de sidste 10 Aar nævnes Rektor Dr. Andreas Hanssens »Dansk Virke og danske Institutioner Syd for Grænsen« fra 1934, Skildringen i Franz von Jessens Haandbog Bd. III fra 1938 og Jacob Petersens fortræffelige »Syd for Grænsen«, der findes i Sprogforeningens Aarsskrift 1936—37, og som tilligemed Tidsskriftet Grænsevagten burde have været taget med i Litteraturfortegnelsen i Bogense's Bog. Dog er Tiden løbet fra alle disse Skrifter. Bogense's Bog kommer som en Hilsen over den spærrede Grænse og bringer meget nyt Stof, men den er ikke og kan heller ikke under de nuværende Forhold være en samlet Fremstilling af det sydslesvigske Spørgsmaal. Hvad Dr. la Cour skrev i 1916, da han udsendte sin »Sønderjylland under Verdenskrigens Tryk«, at »Forholdene selv forbyder, at alt bliver kendt, og selv det, der kendes, kan ikke altid siges«, gælder den Dag i Dag, blot i endnu højere Grad.

De danske Fremstillinger af det sydslesvigske Spørgsmaal lider alle mere eller mindre af en Skævhed, som ogsaa gør sig gældende i dette Værk, og som hænger sammen med en ensidig Betragtning af Mindretalsspørgsmaalet. Det giver udførlige Skildringer af det kulturelle Liv, men har ingen samlet Skildring af de økonomiske Livsvilkaar, hvorunder Mindretallet lever. I alt for lang Tid har vi heroppe været saa optaget af det kulturelle, at vi ikke har været tilstrækkelig opmærksomme paa det økonomiske. Den dansksindede Ungdom, der voksede op, fik vanskelige økonomiske Forhold. Under disse Vilkaar er

2000 af vore unge udvandret (pag. 55). Mindretallets økonomisk svage Stilling gjorde det lidet modstandsdygtigt overfor det Pres, Modstanderne udøvede.

Disse Forhold maa man have in mente, naar man læser Bogensee's Skildring af Stillingen i Dag. Indenfor Skolerne havde man i 1936 arbejdet sig op paa 967 Børn. Derefter dalede Tallet og har fortsat været nedadgaaende under Krigen; i 1942 var man nede paa 597 Elever og »befinder sig i en Situation, der kalder til Eftertanke«. Det er dog for tidligt at spaa om Fremtiden, som er afhængig af mange forskellige Faktorer. Den kirkelige Statistik ligger ret fast, dog er Antallet af danskfødte Børn taget af under Krigen, vel som Følge af færre Børnfødsler. Indtil Krigen kom, viste Biblioteksarbejdet en stigende Kurve, nu er ogsaa det mærket af de vanskelige Tider; Tallene for Udlaan og Besøg i Læsesalen er nu nede paa det Niveau, hvormed man begyndte i 1922; et stort Tab har det været, at Bogbilen er standset. Den danske Presses Historie har lige siden 1920 været fuld af dramatiske Episoder; i 1940 var Flensborg Avis forbudt i 14 Dage, og Redaktør Ernst Christiansen maatte tage sin Afsked. Af Afsnittet er det dog umuligt at slutte noget om Pressens Stilling, da Tallene for Abonnenter paa Flensborg Avis ikke er anført (antagelig fordi de ikke er offentliggjort). Afsnittene om de danske Foreninger og det sociale og filantropiske Arbejde er der derimod bilagt et stort Talmateriale. Naar man tager de vanskelige Arbejdsvilkaar i Betragtning, er det forbavsende, hvad der faktisk holdes i Gang.

I et særligt Afsnit gives en kort Biografi over 46 unge Syd-slesvigere, som man indtil Oktober 1942 vidste, var faldne. Tallet er senere langt forøget¹⁾ og andre Ofre er kommet til ved Luftbombardementene af Flensborg. Det er vor Ungdom — Fremtiden, der saaledes mistes, et Forhold, der kun kan vække Sorg og Bekymring.

Til Slut gør Forfatteren da ogsaa Facit op for Stillingen i Dag; Fremtiden berører han kun svagt; og spaa om Fremtiden er, da ogsaa som at forsøge at løse en Ligning med flere ubekendte. Til os Nord for Grænsen siger Forfatteren: »Det gælder om at støtte enhver Skole og enhver lille Menighedskreds, at vedligeholde Forbindelse med enhver bevidst dansk Familie dernede, for at saa lidt som muligt af det, der er vort, skal gaa tabt i en Brydningstid, der fremkalder saa store Omvæltninger i Menneskers og Nationers Tilværelse«. Til denne Opgave maa vi alle være med.

Erik Bondo Svane.

¹⁾ I »Grænselandet«s Juli-Nummer for 1943 var man oppe paa 72 faldne; dette Tal er naturligvis Minimum.

Heimatblätter aus Nordschleswig.

Udgivet af Nordschleswigsche Zeitung (Aabenraa 1943).

»Heimatblätter aus Nordschleswig« er titlen paa en samling historiske artikler, som tidligere har været trykt i det tyske mindretals avis »Nordschleswigsche Zeitung«. Det nu foreliggende hefte er nr. 3 i rækken. Det er ikke nogen ny tanke paa denne maade at redde historiske smaaartikler fra den evige begravelse — og forglemmelse — i et dagblads omfattende papirmasser. Ogsaa danske blade har flere gange benyttet sig af denne fremgangsmaade. Man kan selvfølgelig ikke i et dagblads spalter vente at finde artikler med store nye videnskabelige resultater eller dybtgaaende analyser af fortidens forhold. Men saadanne artikler har dog deres mission, de kan bringe den historiske viden ud i kredse, som aldrig vilde give sig i lag med et videnskabeligt tidsskrift, og dette har ikke mindst sin betydning i et grænseland, hvor den historiske videnskabs forskningsresultater paa begge sider udnyttes i den nationale kulturkamp og den daglige politiske strid. Det er derfor heller ikke fra et dansk synspunkt ligegyldigt, hvad der skrives i saadanne artikler. Vi maa med glæde notere, hvis der i dem findes ny historisk viden, og vi maa gøre indsigelse, hvis der gøres meninger gældende, som vi anser for forkerte eller tendensiøse.

Det nu foreliggende hefte indeholder et meget stort antal artikler, de fleste dog af ret ringe omfang. En Del af dem er referater af historiske bøger eller tidsskriftartikler, og det kan med glæde bemærkes, at de danske afhandlinger her spiller en fremtrædende rolle (f. eks. Axel Nielsen, Troels Fink, Hejselbjerg Paulsen). Men iøvrigt omfatter artiklerne Nordslesvigs fortid fra den ældste tid til i dag. Af det arkæologiske stof kan nævnes J. Rabens redegørelse for skaalstenene i Sønderborg amt. Samme forfatter har ogsaa behandlet gadenavnene i Sønderborg by. Man undres endnu engang over, at disse har haft saa omskiftelig en skæbne, mens man i de andre sønderjyske byer har holdt fast ved de gamle navne, hvoraf mange uden tvivl gaar tilbage til middelalderen.

Et ret betydeligt antal artikler omhandler »Landeskunde« og »Volkskunde«, herunder bl. a. nogle skildringer af lavsforholdene i Haderslev og Sønderborg. Særligt talrige er bogens bidrag til Nordslesvigs slægts- og personalhistorie. Foruden Th. O. Achelis er det især Max Rasch og Lorenz Christensen, som dyrker denne historiegren. Af behandlede slægter kan nævnes Jebsen (Aabenraa), Rolfsen, Regensburg, Tilly, Meyer (Løgumkloster), Fürsen og Bahnsen (Haderslev og Aabenraa).

Af mere almindelige personalhistoriske redegørelser findes bl. a. Achelis' artikel om borgmestrene i Sønderborg. Saadanne oversigter kan ogsaa have interesse for den administrative historie og give bidrag til belysning af befolkningsforholdene. Listen over borgmestre er dog ikke fuldstændig (følgende mangler: Mathias Thordonis, nævnt 1487 (Repertoriet 2. r. III. 603, Sdj. Aarb. 1897, 125), Jost Pedersen (nævnt 1613—1620, Sønderborg kirkeregnskab), Johan Jehsen (nævnt 1639—45, Sønderborg kirkeregnskab).

Af stof, der belyser den almindelige historie, er der ikke særligt meget. En vis interesse har et af Th. O. Achelis udgivet brev fra de deputerede i Haderslev 1867 til den preussiske indenrigsminister Grev Eulenburg, hvori de beder om at faa den daværende borgmester Toosbüy i Sønderborg til borgmester i Haderslev, idet de samtidig benytter lejligheden til en række hadske udfald mod den danske befolkning i byen. Det hedder bl. a., at de tidligere danske embedsmænd paa enhver maade havde fremmet indvandringen nordfra, »saa at der ved den sidste folketælling boede 151 familiefædre i Haderslev, som var født i Danmark«. De gode Haderslev borgere har ikke holdt sig altfor nær til sandheden, thi som netop brevet udgiver andetsteds (Bürgerbuch der Stadt Hadersleben I.) har paavist, var indvandringen af nye borgere nordfra forholdsvis mindre i tiden mellem krigene end i aarene før (1851—63: 114 af ialt 1083 og 1829—49: 151 af 638, mens tilvandringen fra Tyskland var omtrent uændret, henholdsvis 69 og 72). Et andet sted siger de deputerede, at det er nødvendigt, »at de tyske, og vi tror at være berettiget til at sige de bedre, borgere har en støtte i deres embedsmænd«. Endnu mere bemærkelsesværdig er en anden ytring: »og hvis der er nogen embedsmænd, som kan forene det nu modstræbende syge element med det sunde, saa er det ham«. Det er interessant her at møde en udtalelse, der saa tydeligt giver udtryk for tanken om opsugning. Den er iøvrigt ikke enestaaende. Allerede i oktober 1864 proklamerede Apenrader Nachrichten, at naar det danske sprog ikke mere støttedes af den danske embedsmandsstand, vilde det snart forsvinde. Til belysning af de deputeredes stilling kan det nævnes, at der ved afstemningen i 1867 var 918 danske og 645 tyske stemmer i Haderslev eller 58,1 % og 41,9 %. Paa baggrund af dette faktiske styrkeforhold mellem de to nationaliteter virker deres udtalelser endnu mere grelle.

Af andre artikler, som indeholder nationalpolitisk sprængstof kan fremhæves Fritz Fuglsangs redegørelse for et saa tilsyneladende neutralt emne som Haderslevs byplan, hvori han hævder, at Haderslev »er blevet kunstigt anlagt efter en bevidst

plan, akkurat som Flensborg og Tønder og en hel række andre byer i Norden, og at der her foreligger en byplanlæggelse efter tysk mønster, ligesom i Flensborg og Tønder.... Allerede ved vuggen er der givet byen en tysk gave, som endnu i dag sætter sit præg paa dens udseende«. Den mildest talt noget dristige paastand bygger udelukkende paa, at der skal være en vis lighed mellem byplanen i Haderslev og Flensborg samt forskellige tyske byer (Kiel, Neustadt, Rendsburg og Lübeck). Med hensyn til de tyske byer er det ikke muligt at tage stilling til spørgsmaalet, da der intet bevismateriale af nogen art er fremlagt. Og Flensborg var jo en dansk by. Det er heller ikke særligt overbevisende at nævne Tønder som en by med byplan efter tysk mønster, thi i virkeligheden er der ikke ført nogetsomhelst bevis for, at det er en by-koloni endsige en tysk koloni, som paastaaet af Ludvig Andresen (jvnfr. Vilh. Lorenzen i »Tønder igennem Tiderne« og mine bemærkninger i Sdj. Aarb. 1940). Paa den maade kan man jo let gøre hele Sønderjylland til urtysk land. Det er iøvrigt pudsigt, at forfatteren selv nævner et af de mange uomstødelige vidnesbyrd for Haderslevs afgjorte danskhed i den ældre middelalder. I byretten nævnes Viti og modesti dag (15/6.) som festdag, fordi paa den dag i 1169 »vandt kongen Rügen«. Efter forfatterens mening skulde dette give et holdpunkt for at fastslaa det omtrentlige tidspunkt for Haderslevs anlæggelse. Med Vendernes nederlag blev banen fri for bygrundlæggelser i Norden, og Haderslev er da antagelig anlagt i de følgende aartier. Tanken maa jo være, at folkene i Haderslev fejrede denne begivenhed, fordi den blev forudsætningen for at deres by kunde blive grundlagt. I virkeligheden var »Vitudag« en national festdag, — er det jo endnu om end af andre grunde — og som saadan fejredes den da ogsaa andre steder, f. eks. paa Als, hvor der endnu i det 19. aarhundrede blev holdt Fittesgilde. Og paa Als var det ingen bygrundlæggelse, der blev mindet, men som de øvrige danskere — derimellem ogsaa Haderslevfolkene — fejrede man en stor dansk Sejr.

Betydelig almen interesse har ogsaa Th. O. Achelis' afhandling om Tyskheden i Haderslev gennem tiderne. Forfatteren fremhæver stærkt, at tysk var det officielle sprog, og dette er selvfølgelig rigtigt. Han gør ogsaa opmærksom paa, at det ikke derfor behøvede at være det almindelige omgangssprog; men, siges der, byens embedsmænd og nævninge maatte kunne tysk, »mønstergyldigt tysk var det ikke, men tysk var det dog«. Det er morsomt fra tysk side at faa fastslaaet, at de gode borgere ikke var altfor stive i tysken — selvom de ikke havde lært andet i skolen. Det er en kendt sag, at det tysk, der tales og taltes i Nordslesvig, er stærkt paavirket af dansk (se Nikolaj Ander-

sens artikel om dette spørgsmaal i Dania 1899), og det samme gælder ogsaa det ældre tyske skriftsprog. Selvom de officielle protokoller næsten uden undtagelse er affattet paa tysk, fortæller de dog alle — gennem de talrige danske udtryk og danske sprogformer — at dansk var landets sprog. Med hensyn til beboerne i landsognene indrømmes det udtrykkeligt af Dr. Achelis, at de ikke forstod tysk, idet han om bonden Andreas Petersen fra Hjerndrup siger, at han »naturligvis ingen tysk kunde«. Denne udtalelse er interessant, fordi den staar i direkte modsætning til, hvad der ellers almindeligvis hævdes fra tysk side, saaledes med stor styrke af nu afdøde Ludwíg Andresen.

Naar man skildrer de nationale forhold i en by og kun ser dem fra den ene side, kan fremstillingen vanskeligt undgaa at komme til at virke ensidig og skæv. Og dette gælder ogsaa denne artikel. Selvom de enkelte oplysninger, der fremføres, i det store og hele er rigtige, bliver helhedsbilledet forkert. En læser uden kendskab til sønderjysk historie vil ved at læse Dr. Achelis' fremstilling i de fleste tilfælde faa det indtryk, at Haderslev igennem tiderne har været en næsten tysk by. Og dog er der næppe mange, der vil benægte, at Haderslev i overvejende grad var — og stadig er — en dansk by. Det er ikke her stedet at komme nærmere ind paa Haderslevs nationale stilling, men nogle faa randbemærkninger til artiklen vil dog være paa sin plads. I indledningen hedder det: »Allerede før byretten blev givet, fandtes der en bosættelse (Ansiedlung), som er anlagt efter en bestemt plan og med firkantet torv paa den høj, hvor Mariekirken ligger. Fem gader førte og fører til pladsen og hver af dem naar den i et hjørne, alle ligger i en ret vinkel paa torvepladsen. Det maa altsaa have været tyske købmænd, som har anlagt Hertugdømmets nordligste by«. Hvorfor maa det det? Er det antallet af gader, eller er det de rette vinkler, der er et saa absolut afgørende indicium for denne paa dansk kulturomraade ellers ganske enestaaende middelalderlige foreteelse. For det er vel ikke Hr. Fuglsang, der har faaet den i Haderslevs historie ellers saa kyndige Dr. Achelis paa glatis?

Der fremføres af forfatteren en del udtalelser, hvori Sønderjylland eller sønderjydske lokaliteter karakteriseres som tyske, f. eks. »Hadersleve im Deutschen Lande« og »unsere teutschen Provinzen«, eller siges at være beliggende i Holsten: »rade to Hadersleve in denne lande to Holstein«. Saadanne udtalelser, der saa afgjort henviser til det officielle skriftsprog, siger naturligvis intet om landets oprindelse eller befolkningens nationalitet og sprog. Og udtalelser i modsat retning kan fremføres, her bare et par eksempler: i en optegnelsesbog fra Elsmark paa Als hedder det: »1757 og 1758 stod den forfærdelige krig udi

Tyskland og vi her udi Danemarg sad udi fred« (Chr. Knudsens Samlinger. Ny kgl. saml. 4. 2683. V. 42), og 1744 hedder det »i det danske Holstein i Haderslev og Tydstrup herreder« (A. II. 263 I). I 1758 tog regeringen paa en maade selv stilling til spørgsmaalet, idet den i et reskript til det teologiske fakultet, dateret 20. oktober 1758, udtalte, at indfødte slesvigere skulde have adgang »til at nyde kosten paa klostret«, da de ikke er egentlige saakaldte Holstenere, men Slesvigere af Fødsel, saasom undersaatterne i Slesvig ikke bør anses for andet end det, de virkelig er, nemlig rette danske og født indenfor Danmarks riges grænser (Fogtmanns Reskriptsamling V. 2. s. 245 f.).

Om Latinskolen i Haderslev hedder det i artiklen, at den var en tysk skole. Dette er rigtigt, men den kunde kun blive det i kraft af, at man i Haderslev som andre steder i byerne og i de sydslesvigske landsogne gjorde vold mod børnenes danske modersmaal og tvang dem til at lære et fremmed sprog. Hvor faa naturlige forudsætninger der var for den tyske undervisning i byens almindelige skoler, fremgaar af en udtalelse fra 1829, da det siges, at man i elementarskolen oversatte til dansk, da de fleste af børnene ikke var tysk mægtig (Ty. Kanc. Regenburgs Samlinger: Dänische Sprache I. 1811—1839). I artiklen hedder det videre: »og hertil svarer, at eleverne senere overvejende blev studenter paa Tysklands højere skoler, og de, der vendte sig mod Norden, holdt da »deres Dimisprædiken paa det tyske sprog i den tyske kirke i København«.« Man kan af det anførte ikke faa andet indtryk, end at alle de teologiske studenter fra Haderslev Johanneum, som tog eksamen i København, holdt tysk dimisprædiken i St. Petri. Men det mener Dr. Achelis vel ikke for alvor? Han ved jo bedre end nogen anden, at tallet paa de studenter fra Haderslev, som studerede i København, ikke var saa helt ringe, og at mange af disse senere kom til at virke nordfor kongeaen. Som han selv har paavist (bl. a. i Heimatblätter 1940), var der alene i det 18. aarhundrede 38 Haderslev studenter, som fik ansættelse i kongeriget. Hver 6. student fra Johanneum gik dengang nordpaa.

J o h a n H v i d t f e l d t.

Hjemstavnshistorie.

C. H. Friis: Fra Løgum Birk.

(Danskerens Forlag 1942).

C. Helge Petersen: Toftlund Sogn.

(Danskerens Forlag 1942).

Sønderjyllands lokalhistoriske litteratur er meget ringe, baade i omfang og indhold. Der findes i virkeligheden ikke een ordentlig sønderjysk sognehistorie paa dansk, og med byhistorier staar det ikke meget bedre til. Den nu udkomne »Tønder igennem Tiderne« er den første danske skildring af en sønderjysk købstads historie. Aarsagen hertil skal næppe søges i, at den historiske eller lokalhistoriske interesse i Sønderjylland er ringere end andre steder; det omvendte er maaske snarest tilfældet. Men den nationale og kulturelle kamp har baade før og efter Genforeningen i høj grad lagt beslag paa de mænd, som ellers var nærmest til og havde flest forudsætninger for at tage denne opgave op.

Naar man tror paa hjemstavnshistoriens kulturelle værd, maa man ogsaa beklage, at forholdet er saaledes og have lov til at haabe, at der kan ske en ændring heri. Og lokalhistoriens betydning er ikke mindre i grænselandet, hvor fortiden for enhver, der kan og vil lytte og forstaa, fører en utvetydig tale om det omstridte lands samhörighed med landet nordfor Kongeaen. Netop her har hjemstavnshistorien en særlig mission, og der bør sikkert gøres noget for, at interessen for de enkelte sognes historie igennem tiderne kan blive øget. Historisk Samfund for Sønderjylland er klar over spørgsmalets betydning og søger paa forskellig maade at fremme det lokalhistoriske arbejde. Der er ogsaa forskellige ting, der tyder paa, at flere og flere er begyndt at sysle med hjemstavnshistorie; i flere sogne som Skodborg, Varnæs, Sottrup og Hagenbjerg arbejder en række mænd dermed, og forhaabentlig vil vi inden alt for længe se et resultat af deres virksomhed.

Sognefoged Claus Friis og Helge Petersens bøger om Løgum birk og Toftlund sogn kan tages som varsko om den stigende interesse for sognehistorien, og det er ikke mindst glædeligt at se, at de har kunnet faa et forlag til at udgive deres bøger. Forhaabentlig vil »Danskerens forlag« ogsaa i fremtiden kunne paatage sig udsendelsen af værker om sønderjysk hjemstavnshistorie.

De to foreliggende bøger maa karakteriseres som udprægede begynderarbejder. De kan desværre ikke holdes frem som

mønstre, tværtimod lider de begge af de mangler, som alt for hyppigt er karakteristiske for lokalhistoriske værker. Fremstillingen er alt for upræcis, fyldt med et meget stort antal fejl. Værst plaget af trykfejlene er Claus Friis' bog, mens de almindelige fejl er talrigest i Helge Petersens bog. I denne forbindelse bør det ogsaa nævnes, at kildehenvisningerne er utilstrækkelige og unøjagtige, en fejl, der findes i mange amatørarbejder. Forfatterne synes, at det er et unødvendigt pedanteri, som bare gør fremstillingen tungere og vanskeligere at læse. Men dette er en misforstaaelse, og noterne er nødvendige for enhver, der vil kontrollere værket eller maaske søge yderligere oplysninger paa et eller andet punkt; meget vigtigt er det ogsaa, at et omhyggeligt noteapparat tvinger forfatteren til aldrig at skrive mere, end han til enhver tid kan staa ved. Hvis alle lokalhistoriske værker havde været ledsaget af tilstrækkelige kildehenvisninger, vilde litteraturen være blevet forskaanet for mange lige-gyldige fantastier. En anden indvending, som kan rettes mod begge de her foreliggende bøger, er, at forfatteren ikke i forvejen klart har gennemtænkt, hvike spørgsmaal der skal behandles, og hvorledes det foreliggende materiale skal fordeles paa de enkelte afsnit. Dette kommer stærkest frem i bogen om Toftlund, som er opdelt i smaa afsnit, som ingen harmonisk forbindelse har med hinanden. Ofte skal man søge oplysninger om det samme emne forskellige Steder. En god indholdsfortegnelse, som savnes i begge bøger, vilde under disse omstændigheder have været af stor værdi.

Det kan ikke her lade sig gøre at gaa ind paa en kritisk gennemgang af de to bøger. Kun et par ord om hver. Toftlundbogen er absolut den ringeste af de to. Selvom den vidner om en ikke ringe flid og om stærk lokalhistorisk interesse hos forfatteren, er det dog klart, at han ikke er i besiddelse af de forudsætninger, som er nødvendige for at kunne løse en saadan opgave. Det, som slaar en mest ved en løselig gennemgang, er hans mishandling af det danske sprog. Og det er dog et af de første krav, man kan stille til en mand, som vil skrive for andre, at han kan udtrykke sig nogenlunde korrekt paa sit modersmaal. Man skal lede længe, inden man i den trykte litteratur finder et saa daarligt dansk som Helge Petersens.

Bogen er, som dens undertitel »Fortid og Nutid« angiver, ikke blot en skildring af Toftlund sogns historie, men der gives ogsaa en beskrivelse af sognet idag. Forfatteren har gaaet rundt og noteret i sin optegnelsesbog, hvad han har set. Og han ser meget; saaledes fortælles der side 26 (om kirken): »I en Tinvandkande hentes der Vand til Daaben, og et Viskestykke hænger nær ved til at tørre Vandet op med, naar Barnet har faaet

det over Hovedet«. Det er da at faa det hele med. Lignende ligestyldigheder findes i utal, mens der paa den anden side mangler oplysning om næsten alle vigtigere historiske spørgsmaal. Overalt mærker man, at forfatterens historiske viden er altfor ringe, og at han kun i mindre grad har samlet arkivalsk stof til belysning af sognets fortid. Mundtlig tradition og et tilfældigt kendskab til den historiske litteratur gør det nu engang ikke. Et eneste eksempel skal nævnes: side 131—33 gives en forklaring af de gamle betegnelser paa jordejendommene (bol, toftebol, kaadnere og inderster, plov m. m.). Der er næppe nogen af forklaringerne, der er rigtige eller fyldestgørende, og det havde dog været muligt ved hjælp af let tilgængelige hjælpemidler som Trap: Hertugdømmet Slesvig, Jensens kirkestatistik og Aagaards bog om Tørninglen at give populære forklaringer, som var nogenlunde tilfredsstillende.

Helge Petersens bog maa siges at være et ret svagt begynderarbejde. Men til undskyldning for ham tjener hans store ungdom. Det maa haabes, at han vil arbejde videre med disse opgaver, og at han ikke blot vil søge at trænge ind i den snævrere hjemstavns historie, men ogsaa huske paa, at for at forstaa denne maa man kende lidt til hovedtrækkene af den historiske udvikling i hele riget. Skal der komme noget ordentligt ud af historiske studier — og det gælder ogsaa amatører — maa der først og fremmest arbejdes og arbejdes. Man løber ikke til at skrive en historisk bog.

Claus Friis' bog er kun første bind af et større værk, og det er saaledes egentlig for tidligt at fælde en afgørende dom. Det foreliggende bind omhandler kun de kirkelige forhold. Da Klosteret og kirken i Løgumkloster gentagne gange har været genstand for litterær behandling, har forfatteren haft et let tilgængeligt materiale til sin raadighed, men paa den anden side har han ikke haft megen mulighed for at yde noget nyt og selvstændigt. Ikke fordi det sidste ord om klosteret i Løgum er sagt endnu. Langt fra. En skildring af klostrets godshistorie er en interessant og vigtig opgave, som er mulig paa grund af det eneste staaende materiale, som findes i den saakaldte Løgumbog (trykt i *Scriptores Rerum Danicarum VIII*). Men en saadan opgave fordrer saa stor historisk viden og saa megen sproglig kunnen, at den kun vil kunne løses af en faghistoriker. Man kan derfor ikke bebrejde Cl. Friis, at han har ladet den ligge.

Fremstillingen er temmelig bred og kunde udmærket have været beskaaret en del, f. eks. er det sidste afsnit om præsterne altfor omfattende, nogle faa sider vilde have været nok. De, der vil have noget mere at vide, kan jo let faa fat i Arends store værk om gejstligheden i Slesvig og Holsten.

Selv om der kan rettes indvendinger mod Claus Friis' værk, vil det dog, naar det engang foreligger fuldendt, sikkert kunne afhjælpe et savn hos de folk i det gamle Løgum birk, som vil have lidt at vide om deres hjemstavnns historie. Men begge forfatterne vilde uden tvivl have kunnet naa til et bedre resultat, hvis de, inden de skrev bogen, havde lagt en udførlig plan og havde gennemdrøftet denne med en sagkyndig mand. De fleste af fejlene vilde ogsaa kunne have været undgaaet, hvis en fagmand havde gaaet manuskriptet igennem. Historisk Samfund for Sønderjylland vil altid gerne staa bi med raad og daad i saadanne tilfælde, og enhver, der vil til at skrive lokalhistorie, kan henvende sig til Samfundet og anmode om dets faglige støtte.

Johan Hvidtfeldt.

Beretning og Regnskab.

Beretning.

Historisk Samfunds aarsmøde afholdtes i Tinglev realskole-søndag den 30. maj. Mødet indledes med, at formanden, Amtslæge, Dr. Lausten-Thomsen, Tønder, aflagde følgende beretning:

Ogsaa i det aar, der er gaaet siden vort sidste aarsmøde, har Historisk Samfund mistet en del af sine medlemmer ved dødsfald: Rentier Johan Andresen, Ullerup; Postmester Ellerbeck, Aabenraa; Læge Gabe, tidligere Christiansfeld; Viceskoleinspektør Friis Petersen, Espergærde; Bibliotekar Sylvester Petersen, Tønder; Pastor Carsten Petersen, Aabenraa; Pastor Ravn, Øster-Løgum; Domæneforpagter Refshaug.

Pastor Petersen var en af Sønderj. Aarbøgers flittigste medarbejdere, og mange betydelige afhandlinger fra hans haand har staaet i dem. Der skal blot nævnes hans artikler om de sønderj. kirker, hvoraf den første om kirkerne i Tørninglen havde den ære at blive belønnet med Dansk Historisk Fællesforenings præmie. Carsten Petersen vil altid blive mindet som en af Sønderjyllands gode sønner, og hans historiske og litterære produktion, først og fremmest den store bog Slesvigske Præster, vil bevare hans navn til sene tider.

Men har døden tyndet ud i vore rækker, er disse dog mere end blevet fyldt. Jeg kunde sidste aar omtale en betydelig fremgang i medlemstallet, fra 698 til 788 medlemmer, og denne linie er blevet fortsat, idet vi i aar har haft en tilgang, saa at vi nu er oppe paa et medlemstal af 868 — lige ved 170 frem paa to aar. Men vi er ikke

tilfreds endnu, vort maal er at naa de 1000, og det skal naaes. Men alle vore medlemmer maa støtte os i arbejdet for at faa tallet sat i vejret, ikke for at vi kan sætte en rekord, men for at skaffe den økonomiske basis, som er nødvendig for at vi paa tilfredsstillende maade kan løse vore kulturelle, nationale og videnskabelige opgaver.

Ligesom i de tidligere aar har vi modtaget en del understøttelser fra forskellig side. Fra staten og Haderslev, Aabenraa og Sønderborg amter, fra Haderslev, Aabenraa og Tønder byer, endvidere fra Dansk Kultursamfund. Til udgivelse af vore værker har vi desuden modtaget hjælp fra staten, Den Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, H. V. Clausen og Johan Ottosens Legat til Danskhedens Fremme i Sønderjylland og Carlsen-Langes legatstiftelse.

Historisk Samfund regner ikke sine kulturelle forpligtelser for opfyldt alene ved udsendelsen af Sønderjydske Aarbøger, og vi har i det forløbne aar paa mange forskellige maader arbejdet paa et videre sigt. Den største indsats har været gjort ved arbejdet paa at udsende selvstændige værker af betydning for sønderjysk historie. Jeg kunde sidste aar nævne, at det nu saa ud til, at registret til Sønderj. Aarb. kunde blive trykt. Haabet er gaaet i opfyldelse. Om nogle faa uger foreligger det omfattende register paa ca. 350 sider færdigtrykt. Det kommer til at indeholde baade sted- og personregister samt indholdsfortegnelse over samtlige artikler med forfatterregister, og for fremtiden udarbejdes der register, efterhaanden som aarbøgerne udkommer. Det store værk om Tønder bys historie er ogsaa allerede gaaet i trykken, det kommer til at fylde ca. 550 sider med mange billeder og vil blive udgivet i to bind, det første til sommer. At udgive saa stort et værk og at sende det uden særbetaling til alle medlemmer, er kun blevet muligt for os ved hjælp fra mange sider: fra Carlsbergfondet, fra Tønder købstad, fra H. P. Hanssens mindefond og fra de tre danske banker i Tønder. Ogsaa her vil jeg gerne sige tak for det.

Endvidere er der meget stor udsigt til at vi, antagelig allerede i aar, kan udgive et værk af Pastor Nielsen, Aabenraa, om det slesvigske fattigvæsens fortid og en vejledning i studiet og læsningen af sønderj. historie af Lektor Dr. Fink og Arkivar Hvidtfeldt. Sidste aar fik medlemmerne iøvrigt som gave fra Skoleforeningen: Sønderjydske Skoleforening 1892—1942.

Det er indlysende, at denne store udgivervirksomhed i høj grad lægger beslag paa Samfundets økonomiske midler. Selvom vi har faaet hjælp fra mange sider, har vi dog ogsaa maattet yde betydelige tilskud af Samfundets egen kasse, og vi kan derfor ikke give medlemmerne Sønderj. Aarbøger i hele det sædvanlige omfang. Til efteraaret faar de kun et meget lille hefte paa en 3—4 ark. Men de faar jo ogsaa mangefold godtgørelse i de mange værker, som Samfundet udsender, og hvoraf medlemmerne vil faa de fleste gratis.

Historisk Samfund føler det som sin pligt at opfordre og tilskynde

til at give sig af med hjemstavns historie. Sidste aar havde vi et arkivkursus i Aabenraa, og det var meningen at afholde et hjemstavnskursus paa Hoptrup Højskole sidste sommer. Desværre maatte det aflyses paa grund af svigtende tilslutning. Vi haaber dog paa en eller anden maade at fortsætte dette oplysningsarbejde, ved mindre kursus eller lignende. Paa samme linie ligger ogsaa den foredragsvirksomhed, som er blevet paabegyndt. Der har i aar været afholdt foredrag om lokalhistoriske emner i Ensted, Felsted, Løjt, Vester-Sottrup sogne og for Sundeveds Lærerforening, idet vi paa dette omraade har indledt et udmærket samarbejde med Dansk Samfund. Forhaabentlig vil vi i fremtiden kunne udbygge denne virksomhed. I denne forbindelse kan det ogsaa nævnes, at Historisk Samfund har givet et bidrag til rejsningen af mindestenen i Sommersted.

Historisk Samfund har tidligere udfoldet en betydelig virksomhed med indsamlingen af arkivalier fra private, dels gennem direkte indsamling, dels gennem møder med interesserede. I aar har dette ikke været tilfældet, men Landsarkivet i Aabenraa har dog i aarets løb modtaget en del papirer fra private. Jeg skal kun nævne nogle enkelte ting: Fra gaardejer Posselt i Møgeltønder en del gamle danske og udenlandske kort, fra Lærer Jensen, Broager: Sager vedrørende Broagerlands ungdoms- og idrætsforening, fra Pastor Thade Petersen: Opskrift til taler og folkelige foredrag af Pastor Svejstrup. Fra Pastor Petersens Enke: Carsten Petersens samlinger til Sønderjyske kirkers historie og fra fhv. Sparekassedirektør Nis Nissen: Svarskrivelse paa vælgerforeningens henvendelse 1898. Endelig ogsaa en afskrift af Skoleforeningens forhandlingsprotokol 1892—1914.

Jeg tror, at jeg uden overdrivelse tør sige, at 1942/43 har været et begivenhedsrigt aar for Historisk Samfund for Sønderjylland, og vi har i det kunnet udsende eller forberede udsendelsen af flere værker end i noget tidligere aar. Den tid, vi lever i, kræver af os danske ansættelsen af alle kræfter i det kulturelle arbejde. Historisk Samfund søger efter evne at give sin ringe skærv til gavn baade for det nationale arbejde i grænselandet og for dansk historisk videnskab.

Derefter aflagde kassereren, Museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev, regnskabet, der balancerede med 8954 kr. Seminarielærer Claus Eskildsen, Tønder, aflagde beretning og regnskab for Sønderjysk Maanedsskrift. Antallet af abonnenter var i det forløbne aar steget fra 479 til 521, der fordelte sig saaledes: bosiddende i Nordslesvig 375, i det øvrige Danmark 128, i Tyskland (særlig Sydslesvig) 11, i Sverige, Norge og Finland 6, i det øvrige Europa 1. Regnskabet viste en indtægt paa 5253 kr. og en udgift paa 5127 kr. eller et overskud paa 125 kr., mens formuen ialt heløb sig til 2745 Kr. Hr. Eskildsen meddelte, at det paa et bestyrel-

sesmøde lige var blevet vedtaget at udarbejde en sagligt ordnet indholdsfortegnelse til Sønderjydske Maanedsskrift.

Bibliotekar Jakob Petersen, Aabenraa, spurgte, hvorledes forholdet var mellem Historisk Samfund og Sønderjydske Maanedsskrift. Formanden oplyste, at Maanedsskriftet sorterer under Historisk Samfund, men har egen redaktion og egen kasse, ligesom det ogsaa maa bestilles særskilt. Han bebudede iøvrigt en mulig ændring i dette forhold indenfor en ikke saa fjern fremtid.

Til bestyrelsen genvalgte Amtslæge, Dr. med. Lausten-Thomsen, Tønder, Overlæge, Dr. med. Max Schmidt, Augustenborg, og Pastor Hejselbjerg Paulsen, Skrydstrup samt de to revisorer Lærer Lauritzen, og Kontorassistent Olav Christensen, Haderslev.

Til sidst drøftedes spørgsmaalet om stedet for det næste aarsmøde. Efter forslag fra Bibliotekar Jakob Petersen vedtoges det under hensyn til de usikre og vanskelige trafikforhold at lade bestyrelsen træffe afgørelse derom. Gaardejer Schmidt, Vellerup, takkede for Historisk Samfunds arkivkursus og udtalte ønsket om et nyt kursus. Formanden stillede sig imødekommende og lovede nærmere at undersøge, hvor og hvornaar det bedst kunde afholdes.

Efter kaffen, der indtoges paa Tinglevhus, holdt Lektor Dr. phil. Troels Fink, Aarhus et foredrag om forbindelsen mellem de administrative og nationale grænser i Sønderjylland.

Johan Hvidtfeldt.

Historisk Samfund for Sønderjylland. — Aarsregnskab 1942

INDTÆGTER:	Kr.	Øre	UDGIFTER:	Kr.	Øre
Medlemsbidrag	4.302	50	Trykning	4.257	85
Salg af Skrifter	1.143	85	Honorarer	1.640	90
Annoncer	248	00	Ekspedition, Kasserer, Sekretær	550	00
Tilskud	2.760	00	Omdeling, Fragt	988	40
Renter	16	73	Repræsentation og Udgifter ved		
Forskelligt	483	65	Aarsmødet	155	45
			Porto, Kontingent m. m.	480	25
			Balance	881	88
	8.954	73		8.954	73

Status pr. 1. Januar 1943

AKTIVER:	Kr.	Øre	PASSIVER:	Kr.	Øre
Folkebank	46	72	Regning til Hejmdal	612	85
Arkivaliekonto	110	26	Forudbetalt Kontingent	5	00
Haderslev Amts Sparekasse	0	97	Tilskud til Publikationer 1943	1.200	00
Postgiro	568	26		1.817	85
Kontant	638	25	Formue	145	21
Udestaaende Fordringer:					
Kontingent	153	35			
Annoncer	372	00			
Salg af Skrifter	73	25			
	1.963	06		1.963	06

HANS NEUMANN

Regnskabet revideret, fundet rigtigt og stemmende med Bilagene. Beholdningen var tilstede.
Haderslev, den 9. Februar 1943.

Vald. Lauritzen

Olav Christensen

HOLSTEBRO BANK

Aktieselskab
HOLSTEBRO

Spare- og Laanekassen
for Kolding By og Omegn
Stiftet 1856
Reservefond ca. 1 $\frac{1}{2}$ Million

Horsens Landbobank A/s

Horsens
Kontortid: 9 $\frac{1}{2}$ —12 $\frac{1}{2}$ og 2 $\frac{1}{2}$ —4 $\frac{1}{2}$

Aktieselskabet
Landbobanken i Skive
SALLING BANK
Telefon 700 . Skive
Kontortid 9-12 og 2-5, Lørdag 9-2

AKTIESELSKABET VEJLE TEXTILFABRIK

Sparekassen for Roskilde By
og Omegn
Stiftet 1833
Telefon 3000 - Kontortid 9-12 $\frac{1}{2}$ og 14-16

Biscuitfabriken Oxford Hjørring

MARIE KIKS
friske og sprøde, bagt i Smør

Skal man til og fra
Sønderjylland
benytter man
Sydfynske Jernbaner

Adams Transport Co.

Transport- og Speditions-Aktieselskab
Grundlagt 1884
Transport Spedition Flytning Opbevaring
København, Danasvej 30 - Aarhus, Knudrigsgade 3-5

Reserveret

Støt sønderjydske
Industril

A/s **Havnemøllen**
AALBORG

NORDISKE KABEL- OG TRAADFABRIKER

AKTIESELSKAB

KØBENKAVN F

Kabelværk — Traadværk — Valseværk

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« III. Række, og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. Amtslæge, Dr. med. Lausten-Thomsen, Tønder (Formand), Arkivar Joh. Hvidtfeldt, Aabenraa (Sekretær), Museumsinspektør Neumann, Haderslev (Kasserer), Seminarie-lærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, Pastor Hejselbjerg Paulsen, Skrydstrup, Museumsdirektør Dr. phil. Mackeprang, København, Pastor H. F. Petersen, Flensborg, Overlæge, Dr. med. Max Schmidt, Augustenborg, og som Æresmedlemmer Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, og Sparekassedirektør Nis Nissen, Nørborg.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for »Sønderjydske Aarbøger« består af Lausten-Thomsen, Hans Lund og Johan Hvidtfeldt.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Lausten-Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig eller mindst 100 Kr. én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. I Boghandelen eller bestilt hos Cl. Eskildsen koster det 1 Kr. 50 Øre. Indmeldelser i Historisk Samfund modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

INDHOLD:

G. Japsen: Aabenraa bys økonomiske historie 1850—64	Side 149—202
Johan Hvidtfeldt: Carsten Petersen (1871—1943)	» 203—207
Johan Hvidtfeldt og Aage Bonde: Litteratur fra aarene 1940—41 vedr. Sønderjyllands historie	» 208—231
Anmeldelser:	
Franz v. Jessen: En slesvigsk Statsmand (ved Troels Fink)	» 232—233
Sønderjydske Skoleforening 1892—1942 (ved Troels Fink)	» 233—237
Jakob Petersen: Skamlingsbanken 1843—1943 (ved Troels Fink)	» 237—241
Johs. Mejers Kort over det danske Rige I—III (ved Johan Hvidtfeldt)	» 241—245
H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Slægter (ved Albert Fabritius)	» 246—252
Alfred Stange: Der Schleswiger Dom u. seine Wandmalereien (ved E. Bondo Svane)	» 252—256
Julius Bogensee: Det danske Mindretal i Sydslesvig (ved E. Bondo Svane)	» 256—257
Heimatblätter aus Nordschleswig 1943 (ved Johan Hvidtfeldt)	» 258—262
C. H. Friis: Fra Løgum Birk og C. Helge Petersen: Toftlund Sogn (ved Johan Hvidtfeldt)	» 263—266
Johan Hvidtfeldt og Hans Neumann: Beretning og Regnskab	» 266—270

I Hovedkommission hos **Gyldendanske Boghandel Nordisk Forlag**,
København,
for Danmark, Norge og Sverige.